חננאל מירסקי

שלוש סוגיות בחכמת הלשון מבית מדרשו של מנחם בן סרוק

נפש בכרם חכמה
לנשמתו הזכה של אבי
אהרן מירסקי זצ״ל

הקדמה:
שיטתו הפילולוגית של מנחם בפירוש מילות המקרא – תורת השורש

מנחם בן סרוק, מראשוני משוררי תור הזהב בספרד, חי במאה העשירית, ובשנת 950 לערך כתב את ספרו מחברת, שהוא המילון הראשון ללשון המקרא אשר נכתב בעברית. בהקדמתו למילון פירט מנחם את תורת השורש שלו, ולהלן נזכיר פרטים אחדים משיטתו אשר יידונו במאמר זה.

קנה המידה לקביעת יסוד המילה הוא אותיותיה, ומילה אשר היקרויותיה במקרא נכתבות בצורות שונות, יסודה יהיה אותן אותיות המופיעות בכל ההיקרויות. אותיות אלו הן אותיות היסוד של הערך. 11 האותיות שסימנן הוא ט״ח ספ״ר גז״ע צד״ק בבואן במילה הן משמשות אך ורק כאותיות השורש שלה, והן קרויות אותיות יסוד. שאר האותיות, שסימנן הוא שמלאכת״ו בינ״ה, אף הן יכולות לשמש כאותיות יסוד, אך כאשר הן נוספות על שורש המילה תפקידן הוא לריבוי, להטיה, כאותיות יחס, כאותיות זיקה וכדומה; אֵלו נקראות אותיות משרתות.[1]

מבין האותיות המשרתות יש חמש אותיות אשר ״נראים כנשרשים ועומדים עמידת מיוסדים, ויעלו לעת מקרה״ (מחברת, עמ׳ *3). אלו הן האותיות תימנ״ה, אשר בהיותן בראש המילה הן נראות כאותיות יסוד אך אינן כן, משום שיש היקרויות שבהן האותיות הללו נופלות מהמילה: מִתִּגְרַת יָדְךָ (תהלים לט 11) בהשוואה ל־גּוּרוּ

* יסוד המאמר בעבודת מחקר בחוג ללשון העברית וללשונות היהודים באוניברסיטה העברית בהנחיית פרופ׳ אהרן ממן. אני מודה ל־The British Library Board ולאקדמיה ללשון העברית על תצלום כ״י לונדון 950 ו־951 של מחברת מנחם, ולאקדמיה ללשון העברית על שהעמידה לרשותי את מהדורתה הפנימית של המחברת.

1. על מהותן של האותיות המשרתות ראה בקר.

לָכֶם (איוב יט 29),[2] יָסְדָה אָרֶץ (ישעיה מח 13) לעומת מוֹסְדוֹת תֵּבֵל (תהלים יח 16), וכדומה. אין במחברת מונח ספציפי המציין את האותיות הללו; להלן נכנה אותן בשם קטגוריית תימנ״ה.

קביעת יסוד המילה היא לב לבה של המחברת, ומנחם מיין את המילים בנות אותו היסוד למחלקות על פי משמעויותיהן.

פרק א: קטגורית תימנ״ה במחברת מנחם כנגד ״יסוד נופל״ אצל רש״י

תורתו של מנחם הגיעה לאשכנז והשפיעה על חכמיה. מצאנו בפירוש רש״י למקרא שהוא ציטט מהמחברת והביא את פירושו של מנחם, ולא זו בלבד אלא גם הושפע משיטת מנחם באשר ליסוד המילה והשתמש בתאוריה הדקדוקית שלו. יש אפוא לבחון את הגדרות מנחם למונחים הקשורים באותיות השורש של המילה לעומת אלו של רש״י.

״יסוד נופל״ ו״עיקר נופל״ אצל רש״י

מנחם השתמש במונח יסוד לציין את שורש המילה, לאחר שסרו ממנה כל האותיות המשרתות לשיטתו, וכאמור אות יסוד חייבת להימצא במילה בכל נטיותיה במקרא. וכך כתב על אותיות היסוד: ״עשתי עשרה מהם מיוסדים ונשרשים ועומדים״[3] (מחברת, עמ׳ *2). אף רש״י השתמש במונח יסוד לציון שורש המילה,[4] אלא שלדעתו אות יסוד יכולה לעתים ״ליפול״ במילה. למשל, על וּטְמַנְתָּם בַּמֶּלֶט (ירמיה מג 9) כתב רש״י: ״מ״ם זו יסוד נופל היא בתיבה כמו מקום מעמד מעשה ויסודו לט כמו וילט פניו (מל״א יט 13) לאט אותה בתוך הטיט במלבן״. אם נניח שמשמעות המילה יסוד אצל רש״י שווה למשמעה אצל מנחם, תהא אמירה זו של רש״י מוקשה. שכן רש״י היה מודע לאותיות המשרתות, הן נקראו בפיו ״אותיות משמשות״, ולא היה לו

2. לדעת מנחם תגרה משמעה פחד.
3. עומדים – היינו אינם נופלים מהמילה אלא נמצאים בה בכל נטיותיה. על פי רוב שורש המילה קרוי בפי מנחם יסודת המילה וכל אות השייכת ליסודת המילה קרויה יסוד.
4. מנחם השתמש לעתים נדירות במונחים שורש ועיקר. בהקדמתו למחברת בי״ת כתב: ״יש מילה אשר יסודה חמש אותיות, ויש מילה אשר עקרה ארבע אותיות, ויש אשר שרשו שלש״ (מחברת, עמ׳ *73). אף אצל רש״י מצאנו את המונח שורש ומשמעו יסוד. למשל, על מִנְּזָרַיִךְ (נחום ג 17) כתב: ״שריך והמ״ם יסוד ושורש בתיבה כמ״ם של משמרתך ושל משמעתך ושל מנעליך״. וראה גם דבריו לגבי מִשְׁתָּאֵה (בראשית כד 21) על התי״ו המפרידה ״בין שתי אותיות של עיקר היסוד״ לעומת דבריו על אֶשְׁתּוֹנָן (תהלים כג 21), ששם כתב על תי״ו הניתנת ״באמצע שורש התיבה״. אף אנגלנדר כתב: ״The root letters of a word are referred to by Rashi with occasional slight variation of the phraseology as here given: אותיות שורש התיבה or אותיות העיקר or אותיות עיקר היסוד״ (אנגלנדר, טרמינולוגיה, עמ׳ 370–371). ראה גם אלדר, עמ׳ 489 הערה 10.

להשתמש במונח "יסוד נופל" – שהרי בכך הוא סתר את עצמו מיניה וביה: אם האות היא אות יסוד, הרי שאינה אמורה ליפול.

במקום אחר נקט רש"י עיקר נופל. על הפסוק וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים (בראשית מט 10) כתב: "אסיפת עמים, שהיו"ד עיקר היא ביסוד, כמו (יחזקאל כח 17) יפעתך, ופעמים שנופלת ממנו, וכמה אותיות משמשות בלשון זה והם נקראים עיקר נופל, כגון נו"ן של נוגף ושל נושך ואל"ף שבאחותי באזניכם (איוב יג 17), ושבאבחת חרב[5] (יחזקאל כא 20) ואסוך שמן (מלכים ב ד 2). אף זה יקהת עמים, אסיפת עמים, שנאמר אליו גוים ידרושו (ישעיה יא 10), ודומה לו עין תלעג לאב ותבוז ליקהת אם (משלי ל 17) [...] ויכול היה לומר קהיית עמים". הביטוי עיקר נופל נזכר במקום נוסף. על הפסוק מָתַי אָקוּם וּמִדַּד עָרֶב (איוב ז 4) כתב "והמ"ם הוא עיקר נופל כמו מאמר, משמר"; ועל הפסוק כַּנְּלֹתְךָ לִבְגֹּד (ישעיה לג 1) אמר רש"י: "ומנלם המ"ם הראשונה בו יסוד נופל כמו מ"ם של מאמר ושל מדע". מכאן שיסוד נופל ועיקר נופל חד הם בלשונו של רש"י, שכן ראינו שאת המ"ם הראשונה במילה מאמר כינה "עיקר נופל" בפירושו על הפסוק באיוב, ובפירושו על הפסוק בישעיה קראה "יסוד נופל".

יסוד נופל של רש"י מקביל לקטגורית תימנ"ה במחברת

על הפסוק מִתִּגְרַת יָדְךָ (תהלים לט 11) כתב רש"י: "תגרת לשון ויגר מואב (במדבר כב) והתי"ו יסוד נופל בתיבה כמו תנובה תלונה תקומה תחנה כן פירש מנחם". מִתִּגְרַת יָדְךָ נמצא במחברת כפסוק דוגמה ביסוד ג"ר ובו לא כתב מנחם מאומה על התי"ו, אך בהקדמתו למחברת הביא את הפסוק מִתִּגְרַת יָדְךָ כדוגמה לאות תי"ו שבאותיות תימנ"ה, הן "האותיות החמשה הנראים כנשרשין ועומדים עמידת מיוסדים, ויעלו לעת מקרה" (מחברת, עמ' *2). מאחר שרש"י כתב "והתי"ו יסוד נופל [...] כן פירש מנחם", ואילו מנחם לא השתמש במונח "יסוד נופל", אנו למדים ש"יסוד נופל" של רש"י הוא המונח המקביל ל"האותיות הנראים כנשרשים ועומדים עמידת מיוסדים ויעלו לעת מקרה" שבפי מנחם, כלומר קטגוריית תימנ"ה.[6] שלא כרש"י, מנחם אך תיאר את תכונותיהן של אותיות תימנ"ה ואף הדגים כל אות בפסוקי מקרא, אבל לא כינה את הקטגוריה בשם.

עניינים הכלולים במונח "יסוד נופל"

האם המונח יסוד נופל של רש"י אכן זהה לקטגוריית תימנ"ה של מנחם?

בדברו על "האותיות החמשה הנראים כנשרשים ועומדים עמידת מיוסדים, ויעלו

5. ראה דברי מנחם על יסוד אב"ח במחברת, עמ' *20־*19, ודבריו על מילים גרועות אל"ף שם, עמ' *7־*6.

6. אנגלנדר הגיע למסקנה זו בדרך של בדיקת ערכים, כגון תֶּמֶס (תהלים נח 9) ותֶבֶל (ויקרא כ 12), הכתובים במחברת ביסוד מ"ס וב"ל והתי"ו היא מאותיות תימנ"ה, ורש"י אמר על מילים אלו שהתי"ו שבהן היא יסוד נופל (אנגלנדר, טרמינולוגיה, עמ' 372—375).

לעת מקרה״ מנה מנחם את חמש אותיות תימנ״ה, והביא מקצת פסוקי דוגמה לכל אות ואות. כל רשימת דוגמאות לכל אות פותחת במילים ״המעלה הראשונה אשר תחילת המילה תי״ו״, ״המעלה השנית אשר תחילת המילה יו״ד״, ״המעלה השלישית אשר תחילת המילה מ״ם״ וכו׳ (מחברת, עמ׳ *4-*3). כלומר, קטגוריית תימנ״ה של מנחם עוסקת אך ורק במילים אשר אותיות תימנ״ה נמצאות בהן בראש המילה. לעומת זאת, רש״י כלל ב״יסוד נופל״ גם אותיות הנמצאות בסופי המילים, שכן על יָדוֹ הָדָה (ישעיה יא 8) כתב: ״ידוהי יושיט [...] וה״י אחרונה באה בתוכו יסוד נופל כמו עשה, בנה, קנה״. מכאן שרש״י הרחיב את המושג יסוד נופל גם לאותיות שבסופי מילים.[7] אנו רואים עד כה, שב״יסוד נופל״ כלל רש״י רק את אותיות תימנ״ה שמנחם דיבר בהן. במילה בַּמֶּלֶט דלעיל התכוון רש״י לומר, שהמ״ם היא מאותיות תימנ״ה. הוא הדין ביו״ד של יִקְהַת. הנו״נין של נופל ונושך אף הן כך.

עוד הרחבה עשה רש״י למונח יסוד נופל. כפי שראינו, בפרשו את יִקְהַת עַמִּים הוא כתב שהאל״ף שב־וְאַחֲוָתִי, ב־אִבְחַת וב־אָסוּךְ היא ״עיקר נופל״. מעין זה כתב על הפסוק אַחֲלַי יִכֹּנוּ דְרָכָי (תהלים קיט 5): ״אל״ף יסוד בתיבה הנופל ממנו לפרקים כמו אל״ף שבאחותי באזניכם (איוב יג) ואל״ף של אסוך שמן (מלכים ב ד)״. על הפסוק אֶגְלֵי טָל (איוב לח 28) כתב: ״גלי טל והאל״ף יתירה כמו ואחותי באזניכם (לעיל איוב יג) אל״ף יתירה בראש התיבה להיותו שם דבר וכן אבחת חרב (יחזקאל כא) כמו ניבוח חרב צעקת חרב״. והרי ראינו לעיל שעל האל״ף באותן דוגמאות ממש, וְאַחֲוָתִי ו־אִבְחַת, נקט רש״י לשון ״עיקר נופל״, ומכאן ש״אל״ף יתירה״ בלשון רש״י שקולה כנגד ״יסוד נופל״. אך אם ״עיקר נופל״ או ״יסוד נופל״ של רש״י מקביל לקטגוריית תימנ״ה של מנחם, עולה השאלה לאל״ף מה זו עושה והיא כבר אות שישית בקבוצת אותיות זו, ומנחם לא מנה אלא את אותיות תימנ״ה בקטגוריה זו.

על המילים וְאַחֲוָתִי ו־אָסוּךְ, שרש״י כינה את האל״ף שבהן עיקר נופל, כתב מנחם שהן מילים גרועות אל״ף (מחברת, עמ׳ *6).[8] מכאן שרש״י לא הבדיל בין אל״ף נגרעת ובין האותיות שבקטגוריית תימנ״ה, וכינה את כולן עיקר/יסוד נופל. ובאשר לאל״ף של אִבְחַת, כאן חלוקים מנחם ורש״י: לדעת מנחם האל״ף היא אות יסוד במילה, היסוד הוא אב״ח, ומשמעות אִבְחַת היא אֵימַת; ואילו לדעת רש״י האל״ף היא ״יסוד נופל״, ומשמעות המילה היא ׳נבחת׳, מלשון נביחה.[9] נוכל לסכם אם כן, שיסוד

7. לא מצאתי אצל רש״י דוגמה נוספת לכך. ראה גרבל, עמ׳ 37. שם צוין, שרש״י חידש את המונח יסוד נופל לגבי פ׳ הפועל הנשמטת לעתים מהמילה.

8. מנחם הבחין בין אותיות תימנ״ה שאינן ביסוד לבין אל״ף נגרעת, ועל זו כתב ״אחרי ישנו יסוד במילה נופל ממנה״ (מחברת, עמ׳ *68). כמו כן, קטגוריית תימנ״ה עוסקת באותיות שבראש מילה, ואילו אל״ף נגרעת יכולה ליפול מראש מילה, מאמצעה או מסופה. על מילים גרועות אל״ף ראה פרק ב לקמן.

9. מנחם כתב ביסוד נב״ח ״ולא נודע אם הנון יסוד אם אין״, כלומר הוא חכך בדעתו אם הנו״ן אינה מקטגוריית תימנ״ה. אלא שלְנֻבֹּחַ (ישעיה נו 10) היא מילה יחידאית, ולכן הביא את לִנְבֹּחַ

נופל בעיני רש״י אינו אלא שם אחר לקבוצת אותיות תימנ״ה של מנחם, הן בראשי המילים והן בסופן, וכלולה בו גם האל״ף הנגרעת. על מילים גרועות אל״ף אמר מנחם, שהאל״ף יכול שתבוא בתחילת המילה, באמצעה או בסופה; ורש״י, שהרחיב את יסוד נופל גם לסופי מילים, החיל כנראה את הכלל של מנחם על אל״ף נגרעת, היכולה לבוא בכל מקום במילה, גם על אותיות תימנ״ה;[10] שהרי שתי הקטגוריות של מנחם קטגוריה אחת הן אצל רש״י ודין אחד להן.

אפשר שראִייתו של רש״י את המילים גרועות האל״ף כ״יסוד נופל״ נסמכת על דברי מנחם. ביסוד אשתולל״ו כתב מנחם ״אל״ף מכל האותיות אין לו כח במילים כי אחרי ישנו יסוד במילה נופל ממנה וקמה המילה מבלעדי האל״ף״ (מחברת, עמ׳ 67*-68*). ייתכן שמכאן ראה רש״י מקום לחבר את המונח שלו יסוד נופל עם מילים גרועות אל״ף של מנחם,[11] ואפשר שמכאן גם נטל את הביטוי יסוד נופל.

״יסוד נופל״ – יסוד או אינו יסוד?

מנחם, כאמור לעיל, לא ראה באותיות מקטגוריית תימנ״ה אותיות יסוד במילה; ועלינו לבחון, אם אות שרש״י הגדירה כ״יסוד נופל״ היא בעיניו חלק מיסוד המילה. האם מדובר באות הנראית כיסוד אך מאחר שהיא נופלת אין היא ביסוד, או שמדובר באות יסוד העשויה לעתים ליפול מהמילה? בשאלה זו דנו חוקרים אחדים, ואנו נציין שניים מהם. אנגלנדר דן בכך במאמרו על הטרמינולוגיה של רש״י, ומבדיקת ערכים מגזרות שונות הראה כי רש״י לא ראה ב״יסוד נופל״ אות שורשית.[12] למשל, על וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים (בראשית מט 10) כתב רש״י שהיו״ד יסוד נופל, והוסיף: ״ויכול היה לומר

ביסוד נב״ח. רש״י על אִבְחַת חָרֶב כתב ״כי נו״ן בנביחה יסוד נופל הוא כמו נו״ן בנשיכה״, והכריע את ספקו של מנחם בקבעו שהנו״ן היא יסוד נופל, וזאת רק מכוח ההשוואה בין נביחה לנשיכה, שבה מצאנו יַשֵּׁךְ (משלי כג 32). יושם לב לכך, שבהשוואתו בין נביחה לנשיכה הלך רש״י בדרך אחרת מדרכו של מנחם, שלדידו הקריטריון לאות יסוד הוא, שאין לערך היקרות שבה היא נופלת והיא אינה משרתת.

10. אם כי בכל מקום שרש״י כינה את האל״ף ״יסוד נופל״ או ״אל״ף יתירה״ מדובר באל״ף שבראש מילה.

11. ראה גם רש״י על וְיָמֵשׁ חשך (שמות י 21): ״כמו ויאמש יש לנו תיבות הרבה חסרות אל״ף לפי שאין הברת האל״ף נכרת כל כך אין הכתוב מקפיד על חסרונה, כגון ולא יהל שם ערבי (ישעיה יג 20), כמו לא יאהל, לא יטה אהלו. וכן ותזרני חיל (שמ״ב כב 40), כמו ותאזרני״. (בפירושו לתלמוד בבלי רש״י חזר בו והבדיל בין ותאזרני [נידה לא ע״א, ד״ה ותאזרני] לבין ותזרני [יומא מז ע״א, ד״ה ותזרני]. ראה אבינרי, כרך ב, עמ׳ 14–15, 17).

12. אנגלנדר, טרמינולוגיה, עמ׳ 374. בדבריו הוא חלק על דעת קרונברג שלפיה רש״י ראה בפעלים מהגזרות פ״נ, ל״ה ופ״י שורשים שלשיים, וכתב בספרו: “Bei den Verben פ״נ sowohl wie bei den Verben ל״ה und פ״י sind demnach nach Raschi die Verbalstämme durchweg dreilautige” (קרונברג, עמ׳ 17). לדברי אנגלנדר, קרונברג לא חקר בספרו את המונח יסוד נופל עד תום, ולא ירד למלוא המשמעות של המונח הזה.

קהיית עמים". דבר זה יכול היה רש"י לומר רק אם סבר שיסוד המילה הוא ק"ה (יקהת מגזרת פ"י וקהיית מגזרת ל"י לשיטתנו). וכן על הפסוק כִּי חִצֶּיךָ נִחֲתוּ בִי (תהלים לח 3) כתב רש"י: "ואין הנו"ן שורש בתיבה שאם היתה שורש היה לו לומר ננחתו בי אבל נו"ן של נחתו וכן של ותנחת אינה שורש ונופלת לפרקים".[13] עוד הביא ראיה מדברי רש"י שהובאו לעיל על וּטְמַנְתָּם בַּמֶּלֶט (ירמיה מג 9), כי "מ"ם זו יסוד נופל היא בתיבה כמו מקום מעמד מעשה ויסודו לט"; ומכאן ש"יסוד נופל" אינו חלק ביסוד. גמליאל סבור שרש"י ראה ביסוד נופל בַּפֹּעַל אות יסוד אף שלעתים היא נופלת, והביא לכך דוגמאות מפעלים מגזרת פ"נ וגם מגזרות אחרות, ובהן הראה, שרש"י התקדם מעבר למנחם בדרכו לראות את שורש הפועל העברי כשורש שלשי.[14] אני אבחן את דברי רש"י על פעלים מגזרת פ"נ. רש"י דיבר באות נו"ן שבראש השם במקום אחד[15] ובראש הפועל ב־13 מקומות.[16] בארבעה מקומות כתב על הנו"ן שהיא יסוד:

1. בדבריו על נֻכָּתָה (שמות ט, לא) כתב: "והנו"ן שורש בתיבה". לדעתו נֻכָּתָה אינה לשון הכאה אלא לשון נכאים, ומשמעה שבירה. נו"ן זו היא אות יסוד משום שהיא אינה נופלת. כך גם במחברת; אמנם מנחם לא הביא את נֻכָּתָה כפסוק דוגמה, אך המילה נכאים כתובה ביסוד אנ"ך וגם ביסוד נ"ך, ובין כך ובין כך הנו"ן היא חלק מהיסוד.
2. על וְנִצַּלְתֶּם את מצרים (שמות ג 22) כתב רש"י:

כתרגומו: ותרוקנון; וכן וַיְנַצְּלוּ אֶת מִצְרָיִם (שמות יב 36), וכן וַיִּתְנַצְּלוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת עֶדְיָם (שם לג 6); והנו"ן בו יסוד. ומנחם חברו במחברת צד"י (מחברת: צל) עם וַיַּצֵּל אֱלֹהִים אֶת מִקְנֵה אביכן (בנוסחנו: אֲבִיכֶם; בראשית לא 9); אֲשֶׁר הִצִּיל אֱלֹהִים מֵאָבִינוּ (שם 16). ולא יאמנו דבריו, כי אם לא היתה הנו"ן יסוד, והיא נקודה בחרק, לא תשמש בלשון ופִעלתם אלא בלשון ונִפעלתם, כמו וְנִסַּחְתֶּם מֵעַל הָאֲדָמָה (דברים כח 63); וְנִגַּפְתֶּם לִפְנֵי אֹיְבֵיכֶם (שם 17); וְנִתַּתֶּם בְּיַד אוֹיֵב (ויקרא כו 25); וְנִתַּכְתֶּם בְּתוֹכָהּ (יחזקאל כב 21); וַאֲמַרְתֶּם נִצַּלְנוּ (ירמיהו ז 10) — לשון נפעלנו. וכל נו"ן שהיא באה בתיבה לפרקים ונופלת ממנה, כגון נו"ן של נוגף, נושך, נותן,

13. ברש"י הנדפס במקראות גדולות הכתר המילים "וכן של ותנחת" אינן, וזה נוסח מדויק יותר, שכן בדיבור המתחיל "ותנחת", שלאחריו, כתוב: "ובזה הנו"ן שורש בתיבה". המילים "וכן של ותנחת" וקטע שלם נוסף שם הנמצא בדפוסים שונים הן תוספת שאינה של רש"י.
14. גמליאל, עמ' 111.
15. "<חלכאים> חֵיל כָּאִים" (תהלים י 10); ורש"י כתב שם, שב"נכאה לבב" הנו"ן אינה שורשית, ומשמעות המילה היא מלשון הכאה ולא מלשון נכאים.
16. וּנְמַלְתֶּם (בראשית יז 11) — רש"י: "והנו"ן בו יתירה ליסוד הנופל ממנו לפרקים"; נוגף, נושך, בד"ה ולו יִקְּהַת (שם מט 10); נָסַךְ (ישעיה מד 10); נשיכה, נביחה, בד"ה אִבְחַת (יחזקאל כא 20); הַנְחַת (יואל ד 11); נִחֲתוּ וַתִּנְחַת (תהלים לח 3) — רש"י: "הנו"ן אינה יסוד בתיבה"; מִנְּלָם (איוב טו 29); נִסְּעָה (בראשית לג 12); וְנִצַּלְתֶּם (שמות ג 22); נֻכָּתָה (שמות ט 31); תִּנָּקֵשׁ (דברים יב 30); הערך נבך, בד"ה וַיִּתְאַבְּכוּ (ישעיה ט 17); הִתְנַגְּשׁוּ (ישעיה מה 20) — רש"י: "והנו"ן טפילה בו".

נושא, כשהיא מדברת לשון ופעלתם תנקד בשבא בחטף כגון וּנְשָׂאתֶם אֶת אֲבִיכֶם (בראשית מה 19); וּנְתַתֶּם לָהֶם אֶת אֶרֶץ הַגִּלְעָד (במדבר לב 29); וּנְמַלְתֶּם אֵת בְּשַׂר עָרְלַתְכֶם (בראשית יז 11). לכך אני אומר, שזו, הנקודה בחרק, מן היסוד היא, ויסוד שם דבר נִצּוּל, והוא מן הלשונות הכבדים, כגון דִּבּוּר, כִּפּוּר, לִמּוּד, כשידבר בלשון ופעלתם ינקד בחרק, כגון וְדִבַּרְתֶּם אֶל הַסֶּלַע (במדבר כ 8); וְכִפַּרְתֶּם אֶת הַבָּיִת (יחזקאל מה 20); וְלִמַּדְתֶּם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם (דברים יא 19).[17]

אנגלנדר סבר, שגם לפי רש"י הנו"ן שבמילה ונצלתם היא יסוד נופל ואינה חלק משורש המילה והוא חלק על מנחם רק בעניין המשמעות, היינו בשיוך המילה למחלקה המתאימה ביסוד צ"ל;[18] ואילו גמליאל הביא רש"י זה כראיה לדעתו שהנו"ן בפעלים מגזרת פ"נ היא אות יסוד, שכן רש"י כתב "והנו"ן בו יסוד". לדבריו השווה רש"י את וְנִצַּלְתֶּם עם פעלים מגזרת פ"נ, כגון נגף, נשא, נתן, כדי לבסס את דעתו, וגם בפעלים הללו הנו"ן היא ביסוד.

אנגלנדר, שחלק על דעת קרונברג בעניין שלשיות השורש בגזרת פ"נ,[19] הוסיף שגם לפי ההבנה, המוטעית לדבריו, שרש"י סבר שהנו"ן של וְנִצַּלְתֶּם היא אות יסוד ועל כן המילה אינה שייכת כלל ליסוד צ"ל שבו שיבצה מנחם אלא ליסוד שלשי, הרי במילים הציל ו־ויצל, שלפי שיטתנו שורשן הוא נצ"ל, הוא הסכים ששורשן הוא צ"ל, היינו שורש דו־עיצורי. מכאן שלפי רש"י פעלים מגזרת פ"נ שורשם אינו שלשי, אלא רק המילה וְנִצַּלְתֶּם.

רש"י, שלא כמנחם, הבחין בין משמעות המילה וְנִצַּלְתֶּם, שאותה פירש לשון ריקון, לבין וַיַּצֵּל אֱלֹהִים ו־אֲשֶׁר הִצִּיל אֱלֹהִים", שאותן פירש לשון הפרשה ובזה הלך אחר התרגום המיוחס ליונתן.[20] אשר לנו"ן שב־וְנִצַּלְתֶּם, לעניות דעתי משמעות דברי רש"י היא כדלקמן: מילה שיש בה נו"ן שהיא יסוד נופל, אם הנו"ן מנוקדת בשווא (בבנין קל לשיטתנו) היא צורה פעילה, כגון וּנְתַתֶּם, וּנְשָׂאתֶם וכד׳; ואם היא מנוקדת בחיריק הריהי צורה סבילה (בניין נפעל לשיטתנו)[21] והנו"ן היא אות משרתת המציינת את הסביל, כגון וְנִתַּתֶּם, וְנִגַּפְתֶּם, נִצַּלְנוּ. אך ב־וְנִצַּלְתֶּם הנו"ן מנוקדת בחיריק ואף על

17. על פי הנוסח הנדפס במקראות גדולות הכתר.
18. אנגלנדר, גזרות, עמ׳ 417—419. לדבריו אף שרש"י כתב "והנו"ן בו יסוד", הרי בהמשך דבריו כתב "וכל נו"ן שהיא באה בתיבה ונופלת ממנה". לפי אנגלנדר המילים האחרונות מוסבות גם על הנו"ן שב־וְנִצַּלְתֶּם, ומדובר לדעתו באותה נו"ן שבתחילת דבריו אמר עליה רש"י שהיא אות יסוד ועתה כינה אותה יסוד נופל. אך אין זה מוכרח ודומה שאף אינו מדויק, וההבדל שציין רש"י בין וּנְשָׂאתֶם לבין וְנִצַּלְתֶּם כצורות פעילות יוכיח.
19. ראה הערה 12 לעיל.
20. בארבעה מקומות נזכר הערך ניצול במשמעות ריקון: בפסוק שלנו, וַיְנַצְּלוּ (שמות יב 36), וַיִּתְנַצְּלוּ (שם לג 6), וַיְנַצְּלוּ להם לאין משא (דברי הימים ב כ 26). תוצאת ההבחנה של רש"י בין המשמעויות היא, שבערך ניצול אין היקרות שבה הנו"ן נופלת.
21. יוצא מכלל זה הפסוק הֵמָּה בְצִדְקָתָם יְנַצְּלוּ נַפְשָׁם (יחזקאל יד 14), שהוא בבנין כבד והנו"ן

פי כן היא אינה מציינת את הסביל, שהרי היא צורה פעילה ועל כן אין היא יסוד נופל (וגם לא אות משמשת של בנין נפעל לשיטתנו), אלא המילה היא בבנין כבד (פִּעֵל לשיטתנו) והנו"ן היא אות יסוד. בזה חָלק על מנחם, שראה את הנו"ן כאות שאינה ביסוד.[22]

ההבחנה שרש"י הבחין בין וְנִצַּלְתֶּם ובין פועלי פ"נ האחרים שהזכיר היא משולשת: הן בדרך ניקודן כצורות פעילות, הן בדרך ניקודן כצורות סבילות, והן באמרו שבזו הנו"ן היא אות יסוד ובאֵלו היא יסוד נופל.

אשר על כן אין לדעתי בדברי רש"י כדי ללמדנו אם יסוד נופל הוא בעיניו חלק מהיסוד אם לאו, ואין ללמוד מדבריו על שורשי פעלים שבהם הנו"ן נופלת שהם שלשיים, אלא על הפועל וְנִצַּלְתֶּם בלבד, שהנו"ן שבו אינה נופלת.

3. כִּי חִצֶּיךָ נִחֲתוּ בִי וַתִּנְחַת עָלַי יָדֶךָ (תהלים לח 3). על נִחֲתוּ כתב רש"י "ואין הנו"ן שורש בתיבה שאם היתה שורש היה לו לומר ננחתו בי", כלומר הנו"ן שייכת לבניין הסביל, ועל כן אינה אות יסוד אלא אות משמשת; וכך גם בפסוק וְנִחֲתָה קֶשֶׁת נְחוּשָׁה זְרוֹעֹתָי (תהלים יח 35). אבל על וַתִּנְחַת כתב: "ובזה הנו"ן שורש בתיבה".[23] לכאורה מצאנו כאן הוכחה שלפי רש"י הנו"ן היא אות יסוד אף שהיא נופלת, שכן הוא כתב שהנו"ן ה"שורשית" נפלה במילה נִחֲתוּ ולמרות זאת כתב על וַתִּנְחַת שהנו"ן שבה היא אות שורשית. אלא שנראה שכוונתו של רש"י היא אחרת. בכתבו על המילה וַתִּנְחַת "ובזה הנו"ן שורש בתיבה" אמר רש"י, שאמנם במילה נִחֲתוּ שבתחילת הפסוק הנו"ן היא אות משמשת השייכת לצורת הסביל (בניין נִפְעַל לשיטתנו), אך במילה וַתִּנְחַת, שהיא צורה פעילה ולא סבילה, בה הנו"ן אינה אות משמשת. וכיצד אמר זאת? הוא כתב שהנו"ן היא שורש בתיבה, אך אין ספק שהתכוון לשורש נופל, שכן בפסוק שָׁמָּה הַנְחַת ה' גִּבּוֹרֶיךָ (יואל ד 11) הַנְחַת היא צורה פעילה, ורש"י כתב עליה: "ואיני יודע אם לשון ארמי הורדה, או לשון חתת; והנו"ן בו נופל". אם כן, גם בפסוק שלנו חייבים אנו לומר שכוונתו הייתה ל"יסוד נופל", והוא השתמש בביטוי "ובזה הנו"ן שורש בתיבה" לבל נאמר שהנו"ן בצורה וַתִּנְחַת היא אות משמשת.

4. בפירושו לנִסְעָה וְנֵלֵכָה (בראשית לג 12) כתב: "כמו שמעה תפלתי (תהלים קב 2) שלחה הנער (בראשית מג 8) שהוא כמו שלח, שמע. אף זה נסעה כמו נְסַע, והנו"ן של נסעה יסוד בתיבה, ותרגומו טול ונהך. עשו אמר ליעקב נסע מיכן ונלך".[24] על כך כתב אנגלנדר שזו דוגמה לחוסר אחידות של רש"י, שכתב "יסוד" וכוונתו

אינה ביסוד (על פי העניין מדובר בהצלה ששורשה צ"ל); ויוצאת מכלל זה הצורה וְנִתַּצְתֶּם אֶת מִזְבְּחֹתָם (דברים יב 3), שהנו"ן שבה נופלת והיא נקודה בחיריק כצורה פעילה.

22. ראה פירוש גור אריה למהר"ל מפראג על וְנִצַּלְתֶּם, וגם דברי המזרחי שם (מפרשי התורה, שמות, עמ' ו).

23. לעניין הנוסח של רש"י ראה הערה 13.

24. על פי נוסח מהדורות הכתר. במהדורות שפרבר התרגום הוא "ניטול ונהך".

ליסוד נופל;[25] ואילו גמליאל הביא פסוק זה כראיה שהנו״ן אליבא דרש״י היא אות יסוד, והיסוד הוא שלשי.[26] הערך נסע נזכר במחברת ברשימת האות נו״ן מאותיות תימנ״ה: וְרוּחַ נָסַע מֵאֵת ה׳ (במדבר יא 31) כנגד מֵרוּחַ סֹעָה מִסָּעַר (תהלים נה 9), והנו״ן לדעת מנחם אינה ביסוד (מחברת, עמ׳ *4). רש״י לכאורה חלק עליו ואמר שהנו״ן היא אות יסוד במילה, ומדובר בצורת ציווי מֻאֳרך כבמילים שִׁמְעָה ושִׁלְחָה. אם כך, היה מקום לרש״י לומר ששני יסודות הם, ס״ע ונס״ע, כדוגמת ק״ח ולק״ח שלדעתו ״שתי גזרות הן אחת של קיחה ואחת של לקיחה ולהן פיתרון אחד״,[27] משום שמצאנו צורת ציווי פְּנוּ וּסְעוּ לָכֶם (במדבר יד 25) בלא נו״ן. אמירה מעין זו הייתה ״פותרת״ לרש״י כמה וכמה קושיות, שכן אם הנו״ן של נְסָעָה היא אות יסוד כמו השי״ן בשִׁמְעָה, הרי שההקבלה למילה שִׁמְעָה אינה במקומה (אין במקרא שמיעה בלא אותיות ש.מ.ע.). לחלופין, אם אות שהיא יסוד נופל חשובה בעיני רש״י כיסוד אף שהיא נופלת, דַיּוֹ לו כתב שהנו״ן של נְסָעָה היא יסוד נופל, ובכך היה מביע את דעתו שהנו״ן היא ביסוד,[28] וגם עונה על היותה נופלת בצורת הציווי פְּנוּ וּסְעוּ לָכֶם. לפיכך נראה בעיניי שאף כאן, באמרו על הנו״ן של נְסָעָה שהיא יסוד בתיבה, כוונת רש״י לומר שנו״ן זו אינה ״אות משרתת״ לציון ריבוי למדברים בזמן עתיד,[29] ואין היא אלא ״יסוד נופל״.

נמצאו מקומות נוספים שבהם נקט רש״י לשון ״יסוד״ וכוונתו הייתה ל״יסוד נופל״. למשל, על לִיקְּהַת אֵם (משלי ל 17) כתב רש״י ״והיו״ד יסוד כמו יפעת״, ואין ספק שהתכוון ל״יסוד נופל״, שהרי על הפסוק וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים (בראשית מט 10) כתב: ״שהיו״ד עיקר היא ביסוד, כמו (יחזקאל כח 17) יִפְעָתֶךָ, ופעמים שנופלת ממנו״. גם על אָסוּךְ שָׁמֶן (מלכים ב ד 2) כתב ״והאל״ף בתיבה מן היסוד כמו אל״ף של וְאַחֲוָתִי בְּאָזְנֵיכֶם (איוב יג 7) והאל״ף של אִבְחַת חָרֶב (יחזקאל כא 2)״, ואף פה כתב ״יסוד״ והתכוון ל״יסוד נופל״, שכן כבר ראינו שעל וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים כתב שאל״ף זו של וְאַחֲוָתִי ושל אִבְחַת הן עיקר נופל, וגם בְּדַבְּרוֹ באל״ף שבאֶגְלֵי טָל הביא את וְאַחֲוָתִי ואת אִבְחַת כדוגמה לאל״ף יתרה.

מדברי רש״י על שלושת הפסוקים האחרונים שהבאנו איננו יכולים להסיק בבירור מה הייתה דעתו על הנו״ן הנופלת, האם הוא חשבה לאות יסוד אם לאו. והנה, בשני מקומות כתב רש״י במפורש מהו יסוד המילה: על וַיִּתְאַבְּכוּ (ישעיה ט 17) כתב: ״כל

25. אנגלנדר, טרמינולוגיה, עמ׳ 375–376.
26. גמליאל, עמ׳ 110.
27. רש״י על לְקַח פַּר אֶחָד (שמות כט 1). זו גם דעת מנחם. ראה ממן, המחשבה הדקדוקית, עמ׳ 81.
28. אין לומר שבאמרו שהנו״ן יסוד בתיבה כיוון רש״י רק לנו״ן של המילה נְסָעָה, שבה הוא עוסק, ולא לנו״ן של הערך נסע, משום שדרכו של רש״י לומר על אות שהיא יסוד נופל גם אם במילה שבה הוא דן האות אינה נופלת, כגון יו״ד של יִקְּהַת ונו״ן של נבח ואל״ף של אֶגְלֵי טָל.
29. כנו״ן של נִפְּלָה נָּא שבשמואל ב כד 14. ראה גם במפרשי התורה, עמ׳ צא–צב את דברי המזרחי ולבוש האורה לבעל הלבוש. ראה גם אנגלנדר, טרמינולוגיה, עמ׳ 376.

לשון נבך אין יסוד התיבה אלא בך כמו מִבְּכִי נהרות (איוב כח 11); עמק הבכא (תהלים פד 7) והנו״ן בא בו לפרקים[30] וכאן באה בו אל״ף במקום נו״ן״. ועוד כתב על הַנְחַת (יואל ד 11), שהבאנו לעיל: ״ואיני יודע אם הוא לשון ׳הורדה׳, או לשון ׳חתת׳; והנו״ן בו נופל, כמו הַנְעַל לְדָנִיֵּאל״ (דניאל ב 25), שאין בו אותיות שורש אלא ׳על׳״. הרי שרש״י הביע את דעתו באמירות ישירות שהנו״ן הנופלת בפעלים הללו, היינו יסוד נופל, אינה ביסוד.[31]

נוכל להסיק אפוא, שלפי רש״י הנו״ן הנופלת בפועלי פ״נ אינה ביסוד המילה וכן שהמונח יסוד משמש לעתים קיצור של יסוד נופל. עוד עלינו להסיק שלפי רש״י המונח יסוד כולל גם אות המשמשת כצורן דקדוקי ועל כן אינה חייבת להימצא במילה בכל נטיותיה, שלא כהגדרת מנחם.[32] דברי רש״י על וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים, ״שהיו״ד עיקר היא ביסוד״, וכן דבריו על מִשְׁתָּאֵה (בראשית כד 21), ״שאין לך תיבה שתחלת יסודה שי״ן ומדברת בלשון מתפעל שאין תי״ו מפרידה בין שתי אותיות של עיקר היסוד״, אולי מרמזים שהמילה עיקר היא אות שורשית לשיטתנו ואילו יסוד הוא בסיס מורפולוגי, לרבות המוספיות, היינו סתם צורה.[33]

מעמדם במילה של אותיות תימנ״ה ושל ״יסוד נופל״

עוד עלינו לברר מהו מעמדן במילה של האותיות מקטגוריית תימנ״ה. אמנם אותיות אלו באות מקבוצת האותיות המשרתות, אך מאחר שאין להן תפקיד במילה, האם הן חשובות בעיני מנחם כאותיות משרתות או שמא הן במעמד אחר כלשהו?

גרוס סבר, שאותיות תימנ״ה נמצאות במעמד בינים בין אותיות היסוד לבין המשרתות:

> “Die Radikalbuchstaben können, meint er, nie Bedienungs-Buchstaben, wohl aber diese letztern, radikales sein. Es sind dies die Buchstaben תימנ״ה welche die Mitte zwischen radikales und serviles dadurch inne halten”.[34]

30. רוצה לומר יסוד נופל. וראה גם רש״י על וְנִצַּלְתֶּם (שמות ג 22), ששם השתמש באותו ביטוי ליסוד נופל.
31. גם מדברי רש״י על פֶּן תִּנָּקֵשׁ (דברים יב 30), ״שלא מצינו נו״ן בלשון יוקש ואפילו ליסוד הנופל ממנו״, משמע שיסוד נופל אינו במעמד יסוד.
32. ראה פרידה מנדוזה (עמ׳ 17–18), שסבר כי רש״י, במודע או שלא במודע, החזיק בתאוריה של דו־עיצוריות השורש, והביא 18 דוגמאות לפעלים מגזרות שונות להוכחת דבריו. ראה גם אלדר, עמ׳ 489. גמליאל הסכים שיסוד נופל בְּשֵׁם אינו ביסוד לפי רש״י, והציע שני הסברים: או שרש״י לא זיהה בְּשֵׁם שורש תלת־עיצורי, או שלדעת רש״י יסוד נופל בשם הוא צורן משקל ואינו אות יסוד, בניגוד לפועל שבו היסוד הנופל הוא מן היסוד (גמליאל, עמ׳ 125).
33. דבר זה שמעתי מפי פרופ׳ א׳ ממן.
34. גרוס, עמ׳ 77.

עם זאת עלינו לזכור, שמנחם חילק את האותיות רק לשתי קבוצות, אותיות יסוד ואותיות משרתות, ולא הזכיר מעמד ביניים.

בדייוס כתב במבוא למהדורתו: "Para Mĕnahem, cualquier letra que pueda desaparecer en la flexion de una raíz no se considera parte del fundamento de la misma, sino como consonante servile"[35] – היינו, כל אות הנופלת בנטייה אינה אות יסוד אלא אות משרתת. היוצא מדבריו הוא, שגם האותיות מקטגורית תימנ"ה הן אותיות משרתות.

על הקטגוריה הזאת כתב מנחם: "ואלה הן האותיות החמשה הנראים כנשרשים ועומדין עמדת מיוסדים ויעלו לעת מקרה. אלה הם מבלעדי תוצאותם ומיני תולדותם תימנ"ה" (מחברת, עמ' *3). הגדרתו למעמד האותיות הללו היא אפוא על דרך השלילה בלבד, הן אינן משמשות כאותיות יסוד במילה; הוא לא הגדירן על דרך החיוב. ואמנם בשום מקום במחברת לא נמצא שמנחם כתב על אותיות תימנ"ה שהן משרתות אלא בשתי המילים מָכוֹן ו־נָכוֹן שביסוד ד"ן (מחברת, עמ' *128). אלא שבמילים הללו המ"ם והנו"ן יש להן לדבריו תפקיד: המ"ם באה לציין את המעשה, והנו"ן את העשוי.[36] במילים הללו המ"ם והנו"ן אינן מקטגוריית תימנ"ה, אלא הן אותיות משרתות לכל דבר.

אשר ל"יסוד נופל" שאצל רש"י, מדבריו על הפסוק כִּי חִצֶּיךָ נִחֲתוּ בִי וַתִּנְחַת עָלַי יָדֶךָ שהבאנו לעיל ניתן להסיק, שרש"י סבר שיסוד נופל אף אינו במעמד אות משמשת. שכן הראינו, שטעם אמירתו על הנו"ן במילה וַתִּנְחַת שהיא אות יסוד הוא לשלול את היותה אות משרתת כבמילה נִחֲתוּ, שבה הנו"ן שייכת לבנין הסביל אך אין היא אלא יסוד נופל. כמו כן בדבריו על הנו"ן של נִסְעָה, שהיא אות יסוד בתיבה, הוסבר לעיל שכוונת רש"י היא להוציא מהיותה אות משרתת לגוף ראשון רבים כי מדובר לדעתו בצורת ציווי, אך היא יסוד נופל משום נפילתה בהיקרויות אחרות, כגון "פנו וּסְעוּ לכם".

על פי ביאורנו ניתן אפוא להסיק על דרך השלילה, שיסוד נופל לדעת רש"י אינו אות יסוד וגם אינו אות משרתת.

פרק ב: טיבה של אל"ף נגרעת

בדברו בתכונותיהן של האותיות כתב מנחם, שהאל"ף היא אות חלשה הנופלת לעתים מהמילה. מדובר בערכים שיש בהם אל"ף בראש המילה, באמצעה או בסופה והיא אינה בתפקיד אות משרתת, ושבהיקרויות אחרות של הערכים הללו אל"ף זו איננה. להלן דוגמאות אחדות למילים גרועות אל"ף מתוך 47 דוגמאות שהביא בהקדמתו למחברת:

35. מחברת, עמ' 30.
36. הדיון במונחים "מעשה" ו"עשוי" חורג מענייננו.

בראש המילה

אֶתְמוֹל שִׁלְשֹׁם (שמ"א ד 7) תְּמוֹל שִׁלְשֹׁם (שמות ה 8)

אָסוּךְ שָׁמֶן (מל"ב ד 2) וְסוּךְ לֹא סָכְתִּי (דניאל י 3)

באמצע המילה[37]

כִּי שְׁאַל נָא לְדֹר רִישׁוֹן (איוב ח 8) רִאשׁוֹן הוּא לָכֶם (שמות יב 2)

אִם לֹא <שרותך> שֵׁרִיתִיךָ לְטוֹב (ירמיה טו 11) שְׁאֵרִית יִשְׂרָאֵל (ירמיה ו 9)

בסוף המילה

עֹשֵׂה פֶלֶא (שמות טו 11) וְנִפְלֵינוּ אֲנִי וְעַמְּךָ (שמות לג 16)

מָצָא חֵן (בראשית ו 8) לֹא מָצָתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ (במדבר יא 11)

יש להבהיר שמילים שמופען הוא עם אל"ף ובלי אל"ף חייבות להיות בעלות משמעות זהה כדי להיחשב מילים גרועות אל"ף.[38]

על קטגוריה זו כתב מנחם בהקדמתו למחברת: "דע כי רוב האלפין ראשוני המילה ותכוניה ואחרוניה אין להם כח ברוב המילים, כי לעת מקרה יסורו מהמילים ונותרו מבלעדיהם ולא הובאו לא לעקר ולא לשרת כיתר האותיות, ולא סרו מהמילים כי אם לחלש כוחם" (מחברת, עמ' *6).[39] מתוך שכתב "לא לעקר" משמע שאל"ף נגרעת

37. בדוגמאות לאל"ף באמצע המילה פסוקי הדוגמה בלא אל"ף קודמים לפסוקי הדוגמה עם אל"ף, ולא ירדתי לטעמו של דבר.

38. ראה דברי מנחם ביסוד אז"ר (מחברת, עמ' *32), שטען כלפי פותרים שסברו ש־וַתְּאַזְּרֵנִי היא מילה גרועת אל"ף, וטעמו שוַתְּאַזְּרֵנִי (תהלים יח 40) משמעה לשון אזור ואילו וַתַּזְרֵנִי (שמ"ב כב 40) משמעה לשון זֵר. וכן וַיְרַפּוּ (ירמיה ח 11) מן תרופה ו־וַיְרַפְּאוּ (שם ו 14) מן רפאות, ולדבריו וַיְרַפּוּ אינה גרועת אל"ף, ומדובר בשני שורשים נפרדים. אחת הדוגמאות של מנחם לאל"ף הנגרעת מראש מילה היא לַאֲגוֹרַת כֶּסֶף – עֶשְׂרִים גֵּרָה, ומכאן שלדעתו לַאֲגוֹרַת כֶּסֶף ועֶשְׂרִים גֵּרָה משמען זהה. ביסוד אג"ר מחלקה ב' כתוב: "לאגורת כסף, אוגר בקיץ בן משכיל, אגרה בקציר מאכלה, ויין לא תשתה ולא תאגר. כלם לשון קביצה. ויתכן לעלות האלף מראשית המלה כאשר כתוב במחברת האלפין. כאלה. יגרהו בחרמו, העוד הזרע במגורה, נהרסו ממגורות. כלם לשון אגירה המה". לפי זה, לַאֲגוֹרַת כֶּסֶף משמעה הוא כמשמעות יְגֹרֵהוּ בְחֶרְמוֹ ונֶהֶרְסוּ מַמְּגֻרוֹת. אך ביסוד ג"ר מחלקה ד' נכתב: "נהרסו ממגורות, יגורהו בחרמו. לשון קביצה המה". ובמחלקה ה' כתוב: "עשרים גרה השקל, שנים ושלשה גרגרים בראש אמיר. זרועי אשל המה". מכאן משמע שנֶהֶרְסוּ מַמְּגֻרוֹת ו־יְגֹרֵהוּ בְחֶרְמוֹ משמען שונה מעֶשְׂרִים גֵּרָה. אם כן, לַאֲגוֹרַת כֶּסֶף משמעה לשון אגירה וקביצה, ואילו עֶשְׂרִים גֵּרָה אין משמעה קביצה. לשם יישוב הסתירה יהא עלינו לומר שמנחם תלה במילה גרה שתי משמעויות, לשון קביצה ולשון גרגרים; או שמא ביסוד ג"ר נפלה טעות של המעתיק בהביאו את עֶשְׂרִים גֵּרָה במחלקה ה' ולא במחלקה ד'.

39. "ראשוני המילה ותכוניה ואחרוניה" – היינו אל"ף בראש מילה, באמצעה או בסופה. "לחלש כוחם" – בשל חולשתן של האל"פין. גרוס (עמ' 82) הבין שהמילים "לחלש כוחם" מוסבות על המילה, כלומר שמיטת האל"ף מחלישה את כוח המילה; וכך הבין גם בכר (עמ' 76). אך ראה גולדנברג, עמ' 285.

אינה ביסוד. ביסוד אשתולל״ו שינה מנחם וכתב: ״אלף מכל האותיות אין לו כח במלים כי אחרי ישנו יסוד במילה נופל ממנה וקמה המילה מבלעדי האלף כיתר המלים הנקדמים בתחלת הספר״ (מחברת, עמ׳ *67-*68).[40] מכאן משתמע שהאל״ף היא ביסוד, ועם נפילתה המילה מתקיימת בלא אל״ף. שתי האמירות טעונות הבהרה, שכן לכאורה הן סותרות ומביאות לידי מבוכה לאל״ף זו מה טיבה.

הממצאים בגוף המחברת

מנחם הביא בהקדמתו 22 דוגמאות לאל״ף נגרעת בראש המילה.[41] בדיקת הערכים בגוף המחברת (ובנוסף 2 ערכים שאינם ברשימת הדוגמאות) מעלה את הממצאים דלקמן:

- 9 ערכים כתובים ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף.[42]
- 8 ערכים כתובים ביסוד עם אל״ף וצוין בו שהמילה גרועת אל״ף וכתובים גם ביסוד בלי אל״ף.[43]

40. מאחר שאין לדבר על תהליכים שחלו בלשון בעסקנו במחברת, משמעות דבריו כדלקמן: לאחר שקבענו שהאל״ף היא יסוד במילה, האל״ף עשויה ליפול והמילה יכולה להתקיים גם בלא האל״ף. דבריו בהמשך, ״ככה יאחוז ועולה במילה ואינו יסוד בה אך בעלותו במלה איננו עולה כי אם במקום יוד או הא״, עוסקים באל״ף של אשתולל״ו שדינה אינו כדין אל״ף נגרעת, שכן מילה זו אינה יכולה להתקיים בלא אל״ף או יו״ד או ה״א בראשה.

41. במהדורה המדעית *Sefer Oklah We-Oklah* שההדיר Fernando D. Esteban לא נמצאת רשימה של מילים גרועות אל״ף, אך היא נמצאת בכתב יד פריס (אכלה ואכלה, עמ׳ 123–124). המילים שבכתב יד פריס רובן ככולן אינן הדוגמאות שהביא מנחם. ברשימה זו נמצאות גם וַיִּרַפּוּ ותַּזְּרֵנִי, אשר עליהן כתב מנחם במפורש שאינן גרועות אל״ף (ראה הערה 38 לעיל).

42. וְלַאֲדִיב (שמ״א ב 33) – וּמְדִיבֹת (ויקרא כו 16); ומְהָאזִקִּים (ירמיה מ 4) – בַּזִּקִּים (איוב לו 8); אֶחָד (בראשית א 5) – ודבר חַד (יחזקאל לג 30); אָסוּף (מל״ב ד 2) – וְסוּף (דניאל י 3); אַרְבַּע (בראשית יא 16) – רֶבַע (שמות כט 40); אתא (דברים לג 2, בנוסח שלנו וְאָתָה) – הֵתָיוּ (ירמיה יב 9); אֶתְמוֹל (שמ״א ד 7) – תְּמוֹל (שמות ה 8); וַאֲרֶשֶׁת (תהלים כא 3) – כְּרְשְׁיוֹן (עזרא ג 7); אֲגַפָּיו (יחזקאל יב 14) – גַּפִּין (דניאל ז 6. דוגמא זו אינה ברשימת מנחם אך נמצאת במחברת). הדוגמה תֹּאמְרוּ (בראשית לד 11) – ולעמשא תֹּמְרוּ (שמ״ב יט 14) אינה ברשימת מנחם. בהקדמתו הביא מנחם את הפסוק ״אמר ה׳״ (שמות ד 22) כדוגמה לאל״ף (שהיא מהאותיות המשרתות) בתפקיד אות יסוד. במחברת עצמה הובא הערך ביסוד אמ״ר ללא ציון שהמילה גרועת אל״ף, וביסוד מ״ר אין מחלקה שמשמעה אמירה. ראה חילופי נוסח בביבליה הבראיקה ובקניקוט, וראה דברי יסטרוב (עמ׳ 29) על הערך אמר.

43. לַאֲגוֹרַת (שמ״א ב 36) – גֵּרָה (שמות ל 13); וְאַחֲוָתִי (איוב יג 17) – יְחַוֶּה (תהלים יט 3); אַכְזָב (ירמיה טו 18) – כָּזָב (ישעיה כח 15); אֲנָךְ (עמוס ז 7) – נֵכִים (תהלים לה 15); וְאַכְפִּי (איוב לג 7) – כַּפָּף (תהלים נז 7); תְּאֻלַּף (משלי כב 25) – מַלְּפֵנוּ (איוב לה 11); אָפְסָיִם (יחזקאל מז 3) – פַּס (דניאל ה 5); בְּאֶגְרֹף (שמות כא 18) – גְּרָפָם (שופטים ה 21. דוגמה זו אינה ברשימת מנחם, אך נמצאת במילון; ובמהדורת בדייוס נוסף בהערה שהמילה גרועת אל״ף).

- ערך אחד נמצא ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף אשר צוין בו שהמילה גרועת אל״ף.[44]
- 2 ערכים כתובים רק ביסוד עם אל״ף.[45]
- 2 ערכים כתובים רק ביסוד בלי אל״ף.[46]
- 2 ערכים אינם נמצאים בגוף המילון.[47]

מתוך 6 דוגמאות שהביא מנחם לאל״ף נגרעת באמצע מילה:

- 2 ערכים כתובים ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף.[48]
- 4 ערכים כתובים רק ביסוד עם אל״ף.[49]

ומתוך 17 ערכים שהביא אשר בהם האל״ף הנגרעת היא בסוף המילה (ועוד שלושה יסודות שמצאתי רק בגוף המחברת):

- 15 ערכים כתובים רק ביסוד בלי אל״ף.[50]
- 4 ערכים כתובים רק ביסוד עם אל״ף.[51]

44. הַאֲזִינוּ (דברים לב 1) – מֵזִין (משלי יז 4).
45. אֹהֶל (ישעיה לג 20) – יַהֵל (ישעיה יג 20); אֲפִיתִי (ישעיה מד 19) – וַתֹּפֵהוּ (שמ״א כח 24).
46. וַיִּתְאַבְּכוּ (ישעיה ט 17) – נְבֻכִים (שמות יד 3. במהדורת בדייוס נמצא יסוד אב״ך בשורשים אחרים); וְהֶאֶזְנִיחוּ (ישעיה יט 6) – זָנַח (הושע ח 3).
47. וּבְאֶזְרוֹע (ירמיה לב 21) – זְרוֹע (ישעיה נב 10. אֶזְרוֹעַ נזכר ביסוד הארמי אדר״ע, ולא ביסוד עברי לעצמו); וַאֲנַחְנוּ (שמות י 26) – נָחְנוּ (בראשית מב 11).
48. צֹנֶה (תהלים ח 8) – צֹאן (בראשית ד 2); גם כל שֵׁרִית (דהי״א יב 39) – שְׁאֵרִית (בראשית מה 7).
49. טִיט (ישעיה מא 25) – במטאטי השמד [בנוסח שלנו: בְּמַטְאֲטֵא] (ישעיה יד, כג. במהדורת בדייוס היסוד טי״ט כתוב בשורשים אחרים); כי שאל נא לדור רִישׁוֹן (איוב ח 8) – רִאשׁוֹן (שמות יב 2); שֵׁלָתֵךְ (שמ״א א 17) – הִשְׁאִלְתִּהוּ (שמ״א א 28); אם לא שֵׁרִיתִיךָ לטוב (ירמיה טו 11) – שְׁאֵרִית ישראל (ירמיה ו, ט).
50. עשה פֶלֶא (שמות טו 11) – וְנִפְלִינוּ אני ועמך (שמות לג 16); וַיִּתְחַבֵּא האדם (בראשית ג 8) – חֲבִי כמעט רגע (ישעיה כו 20); וּמְלֵא ברכת ה׳ (דברים לג 23) – כי מָלֵתִי (איוב לב 18. היסוד מל״א מופיע ברשימת היסודות שבראש מחברת מ״ם אך לא בגוף המחברת, וכן היסוד מצ״א); מָצָא חן (בראשית ו 8) – לא מָצָתִי חן (במדבר יא 11); וַתָּקִא הארץ (ויקרא יח 25 – שתו ושכרו וּקְיוּ (ירמיה כה 27); תַּמְרִיא (איוב לט 18) – תַּמְרוּרִים (ירמיה לא 20); בָּזְאוּ נהרים (ישעיה יח 2) – בַּזּוֹנוּ לנו (דברים ג 7); וְכִסֵּא כבוד (שמ״א ב 8) – כֵּס (שמות יז 16); גבאי [בנוסח שלנו וְגַבָּאָיו] (יחזקאל מז 11) – גֵּבִים (מל״א ו 9); בִּצֹּאתָיו (יחזקאל מז 11) – הטבעו בַבֹּץ (ירמיה לח 22); נָבִיא (בראשית כ 7) – מֵהִתְנַבּוֹת (שמ״א י 13); פֶּרֶא חפשי (איוב לט 5) – פֶּרֶה למוד מדבר (ירמיה ב 24. כתוב ביסוד פ״ר, אך בפסוק הדוגמה כתוב פרא); לִפְתָאיִם (משלי א 4) – פֶּתִי (משלי א 22); כמו חֲלָאִים (שיה״ש ז 2) – וַחֲלִי כתם (משלי כה 12); הַמְסֻלָּאִים (איכה ד 2) – לא תְסֻלֶּה (איוב כח 16).
51. בַּצָּמָא (שמות יז 3) – כי צָמֵאתִי (שופטים ד 19. מאחר שמדובר בדוגמה למילה גרועת אל״ף, נראה שבנוסח המקרא של מנחם נכתב צמתי. ראה ביבליה הבראיקה, שבו הובאו כתבי יד

– ערך אחד כתוב ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף.[52]

בבדיקת הערכים ביסודות שבמחברת לא מצאנו סדירות כלשהי הנראית לעין בשיוך ליסודות עם אל״ף ובלי אל״ף, והיעדר העקיבות מוסיף על המבוכה באשר למהותה של האל״ף הנגרעת.[53]

דעת בדייוס ואלוולד

במבואו למהדורת המחברת דן בדייוס במילים שלדעתו התלבט מנחם בשאלת השורש שלהן. בין הדוגמאות שהביא הוא ציין שהפסוק אֶגְלֵי טָל כתוב ביסוד אג״ל וגם ביסוד ג״ל, דבר המלמד על היסוסיו של מנחם באשר ליסוד המילה. כמו כן כתב שהפסוק אָפָה כנגד וַתֹּפֵהוּ מופיע ברשימת הדוגמאות של מנחם לאל״ף נגרעת אך בגוף המילון שובץ ביסוד א״ף עם אל״ף, דבר המצביע לדעתו על חוסר עקיבות במחברת (מחברת, עמ׳ 31).[54] מדבריו אלו משתמע שאף הוא סבר שהאל״ף הנגרעת, ולכל הפחות זו שב־47 הדוגמאות, לפי מנחם אינה ביסוד.

גם ג׳ון אלוולד סבר שמנחם לא היה עקיב בהביאו את המילה הָאזִקִּים גם ביסוד אז״ק וגם ביסוד ז״ק.[55]

שבהם כתוב צמתי בלי אל״ף. וראה גם קניקוט חלק א עמ׳ 487 ובו הצורה צמתי כתובה בגוף הטקסט, ובחילופי גרסאות הביא צמאתי וגם צמיתי. במהדורת פיליפאווסקי – צמתי); וְטָמֵא (ויקרא יג 45) – וְנִטְמֵתֶם בם (ויקרא יא 43); הַגְמִיאִינִי (בראשית כד 17) – מְגַמַּת פניהם (חבקוק א 9); הַיּוֹצֵאת על פני כל הארץ (זכריה ה 3) – ובשליתה הַיּוֹצֵת (דברים כח 57). שלוש הדוגמאות האחרונות אינן ברשימה של מנחם.

52. נָשְׂאוּ רֹאשׁ (תהלים פג 3) – וְנָשׂוּ כְּלִמָּתָם (יחזקאל לט 26 [בנוסחנו וְנָשׂוּ אֶת כְּלִמָּתָם]. נזכר ביסוד שׂ׳ והפסוק נָשְׂאוּ רֹאשׁ אינו נזכר כלל, אך הפסוק אַשְׁרֵי נְשׂוּי פֶּשַׁע [תהלים לב 1] נזכר גם ביסוד שׂ׳ וגם ביסוד שׂ״א).

53. למעשה חלוקת הערכים סבוכה יותר על החלוקה שצוינה. למשל, מבין 24 הערכים שצוין שהם כתובים ביסוד עם אל״ף וביסוד בלי אל״ף ישנם 12 ערכים שבהם מילה עם אל״ף כתובה רק ביסוד עם אל״ף ומילה בלי אל״ף כתובה רק ביסוד בלי אל״ף, וישנם ערכים שבהם אם יש אל״ף במילה הפסוק כתוב ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף, ואם אין אל״ף במילה הפסוק כתוב רק ביסוד בלי אל״ף, וישנם ערכים אחרים, שבהם פסוק הדוגמא בלא אל״ף אינו נמצא ביסוד בלי אל״ף וכד׳. אין בתת־חלוקה זו כדי להשפיע על התמונה הכללית ועל הטיעונים המובאים כאן. אציין שכאשר נכתב בחלוקה שהבאתי שערכים כתובים רק ביסוד עם אל״ף, הכוונה היא שאין במחברת יסוד בלי אל״ף, או שהיסוד נמצא אך אין בו מחלקה שמשמעה מתאים לערך. וכן ההפך לגבי ערכים שנכתב כי הם כתובים רק ביסוד בלי אל״ף. בנוסף, אם יש יסוד עם אל״ף המתאים במשמעו לפסוק הנדון, ראיתי לצורך העניין את פסוק הדוגמה כאילו הוא כתוב ביסוד גם אם אינו נזכר בו. וכן ההפך.

54. גרוס, בכר וילין סקרו את דעת מנחם בהקדמה אך לא נכנסו לשאלת מהותה של האל״ף.

55. אלוולד, עמ׳ 467. לדבריו, המילה אָחוּ הכתובה ביסוד א״ח אמורה הייתה להימצא ביסוד אח״ו. דומה שנפלה טעות בדבריו, משום שהוי״ו שבמילה אָחוּ אינה שורשית בשל היותה אם קריאה במילה זו ואינה הגויה כעיצור, ועל כן בדין כתבהּ מנחם ביסוד א״ח. אלוולד

דעת אנגלנדר

בטיבה של האל״ף דנו אנגלנדר, יסטרוב ועופר, ודעתם חלוקה. אנגלנדר כתב שערכים מהגזרות פ״א ול״א אשר אינם גרועי אל״ף רשומים במחברת תמיד ביסוד שלָשי; אך בערכים שיש בהם היקרות שהאל״ף נגרעת אל״ף זו אינה אות יסוד, ולמעשה אין לה תפקיד במילה.[56] את דעתו סמך על דברי מנחם בהקדמה ״ולא הובאו לא לעקר ולא לשרת״,[57] ואת העובדה שמנחם הביא מילים גרועות אל״ף גם ביסודות עם אל״ף תלה בחוסר עקיבוּת של מנחם. וכך כתב:

"But a study of his lexical arrangement, so far as they concern פ״א and ל״א forms, reveals that Menahem is by no means consistent"

לכאורה אין כאן העדר עקיבוּת, אלא סתירה גמורה בין דברי מנחם בפתיחה ״ולא הובאו לא לעקר ולא לשרת״ לבין שיבוץ מילים גרועות אל״ף ביסודות עם אל״ף או גם ביסודות עם אל״ף. אך גם אם לא נראה בכך סתירה גמורה, אם אל״ף נגרעת אינה ביסוד היה מקום לצפות שמרבית המילים גרועות האל״ף תימצאנה ביסודות בלי אל״ף, ואת מיעוט המקרים החריגים נתלה בחוסר עקיבוּת. אבל הממצאים מלמדים שרוב הערכים מגזרת פ״א ול״א כתובים רק בִּיסודות עם אל״ף או גם בִּיסודות עם אל״ף (23 מתוך 40), ואף מיעוטם (17 ערכים) כתובים רק בִּיסודות בלי אל״ף. אין זה סביר בעיניי שהיעדר עקיבוּת יהיה פתרון לקבוצת חריגים המהווה את רוב ההיקרויות. זאת ועוד: טענה לחוסר עקיבוּת יש בה כדי לתרץ מדוע פסוקים עם אל״ף כתובים לעתים ביסוד עם אל״ף ולעתים ביסוד בלי אל״ף, וכן ההפך; אך אין בכוחה להסביר, מדוע פסוק בלי אל״ף כתוב גם ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף, כגון צֹנֶה וַאֲלָפִים (תהלים ח 8), הכתוב גם ביסוד צ״ן וגם ביסוד צא״ן. קרוב יותר לומר שהשיבוץ הכפול אינו עניין של חוסר עקיבוּת, אלא נעשה בכוונת מכוון.

הוסיף שביסוד אח״ו נזכר גם הפסוק יְחַוֶּה דָּעַת, דבר המלמד שהאל״ף במילה וְאַחֲוָתִי הכתובה ביסוד זה אינה שורשית, ואולי זו הסיבה שהמילה אָחוּ אינה כתובה ביסוד זה, משום שמנחם ראה באל״ף של אָחוּ אות יסוד יותר מאשר אות משרתת. אף פה נראה שנפלה טעות, שכן לו חשב מנחם שאָחוּ יסודה אח״ו הוא לא היה נמנע מלהוסיף מחלקה חדשה ביסוד זה. (ראה יסוד אג״ר, שבו שתי מחלקות, לשון אגירה ולשון איגרת, בראשונה האל״ף נגרעת ובשנייה לא.) מדבריו על האל״ף של אָחוּ, "Menahem felt the alef to be more radical than servile", משתמע שהאל״ף הנגרעת במילה וְאַחֲוָתִי היא אות משרתת, ואילו מנחם כתב שהאל״ף לא הובאה ״לא לעקר ולא לשרת״. נוסף על כך, במילה אָחוּ האל״ף אינה נגרעת כלל, והיא לכתחילה אות יסוד.

56. אנגלנדר, גזרות, עמ׳ 425–426.

57. אנגלנדר לא הזכיר את דברי מנחם ביסוד אשתולל״ו, ולמעשה התעלם מהם.

דעת יסטרוב

בדבּרוֹ בהקדמה במילים גרועות האל״ף לא הבדיל מנחם בין אל״ף שבראש מילה ובאמצעה לבין אל״ף שבסוף מילה. מבדיקת הערכים במחברת הסיק יסטרוב, שאל״ף נגרעת הנמצאת בראש מילה או באמצעה היא אות יסוד ואילו אל״ף שבסוף מילה מנחם לא ראה בה אות יסוד; למשל, המילה יִמְּצָא היא ביסוד מ״ץ ואין יסוד מצ״א. ואלו דבריו על אל״ף שבסוף מילה:

> "If, however, an א occupying, according to our ideas, the third place in the trilateral stem disappears, the loss is regarded by Menahem in every case as *a real one* ,and hence the א is by that fact debarred from being included in the root"[58]

לפי דבריו, האל״ף שבראש מילה ובאמצעה, לדידו של מנחם, נפילתה היא "accidental and not incidental", ולפיכך מנחם ראה בה אות יסוד. הסבר זה לדברי יסטרוב לא חל כנראה כאשר האל״ף היא בסוף המילה, ואל״ף נגרעת שבסוף מילה אינה אות יסוד. יסטרוב למעשה תיאר את התופעה אך לא את טעמה. לעניות דעתי הדבר לא נבדק עד תומו, שכן ראינו שאחת הדוגמאות במחברת למילה גרועת אל״ף שבסוף מילה היא בַּצָּמָא (שמות יז 3) כנגד כִּי צָמֵתִי (שופטים ד 19);[59] ויסוד צמ״א נמצא במחברת, כאמור לעיל,[60] ואילו היסוד צ״ם משמעו צוֹם ולא צימאון. כמו כן הבאנו את היסוד טמ״א על אף הפסוק וְלֹא תִטַּמְּאוּ בָּהֶם וְנִטְמֵתֶם בָּם (ויקרא יא 43), שבו האל״ף איננה ואין יסוד ט״ם. גם הפסוק מְגַמַּת פְּנֵיהֶם (חבקוק א 9) כתוב רק ביסוד גמ״א. אף מצאנו את פסוק הדוגמה ״אשרי נְשׂוּי פשע״ (תהלים לב 1) גם ביסוד ש׳ וגם ביסוד ש״א. ונוסף על כך הערך יצא נמצא במחברת ביסוד צ״א מחלקה א׳ על אף הפסוק וּבְשִׁלְיָתָהּ הַיּוֹצֵת מִבֵּין רַגְלֶיהָ (דברים כח 57).[61] אין אפוא מקום להפריד את המילים שאל״ף בסופן מאלו שהאל״ף בתחילתן או באמצען, ולקבוע שאינן ביסוד. אשר לאל״ף בראש מילה ובאמצעה, שלדעת יסטרוב מנחם ראה בה אות יסוד, ראינו אף בזה חוסר אחידות בגוף המחברת: מתוך 28 ערכים, 20 ערכים כתובים גם ביסוד בלי אל״ף, ועליהם יש להוסיף 2 ערכים הכתובים רק ביסוד בלי אל״ף. ואילו יסטרוב כתב:

> "But in all such cases the א must be counted with the root, because

58. יסטרוב, עמ׳ 28–29. ההדגשה בפיזור אותיות אינה במקור.
59. הנוסח כאן הוא על פי מהדורת פיליפאווסקי, שכן יסטרוב השתמש במהדורה זו כפי שציין (יסטרוב, עמ׳ 26 הערה 1); וראה הערה 51 לעיל. בכר כתב שהמילים שבהן האל״ף נגרעה מסוף המילה כתובות ביסודות בלי אל״ף, למעט צמא (בכר, עמ׳ 76 הערה 2). הדוגמאות הנוספות המובאות כאן אינן נזכרות במחברת.
60. במהדורת פיליפאווסקי עמ׳ 150 ובמהדורת בדייוס עמ׳ *319.
61. על פי קניקוט יש גם נוסח היוצאת, עם אל״ף.

the loss is only an *apparent,* and not a real one, accidental, and not incidental"[62]

יוסף עופר סבר שמנחם התחבט בשאלת מעמדה של האל״ף, וזו סיבת הממצאים הסותרים במחברת.[63] דעה זו יש בה גם כדי להסביר, כיצד אותם פסוקים כתובים גם ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף, בין שהאל״ף נמצאת במילה ובין שנגרעה ממנה. על פי דעה זו אפשר שיש רק יסוד אחד, ומנחם לא הכריע האם יש בו אל״ף או שהאל״ף אינה כלולה בו.

ניתן להציע ביאור נוסף, שלפיו מנחם ראה את האל״ף הנגרעת בשני אופנים: מחד גיסא האל״ף היא יסוד במילה, וגם בהיקרויות שבהן נגרעה האל״ף היא הייתה אמורה להימצא בה ולשמש אות יסוד, וכיוון שנפילתה היא אך ורק מחמת חולשתה, היינו סיבה פונולוגית ולא לקסיקלית, יש מקום לראות באל״ף אות יסוד וזאת גם בהיקרויות שבהן היא חסרה. ביאור זה הולם את דברי מנחם ביסוד אשתולל״ו: ״כי אחרי ישנו יסוד במילה נופל ממנה וקמה המילה מבלעדי האל״ף. כלומר, אחרי שקבענו שהאל״ף הנופלת היא אות יסוד, המילה מתקיימת גם בלא האל״ף. מאידך, מאחר שבהיקרויות מסוימות אל״ף זו איננה והמילה עדיין יכולה להתקיים גם בלא אל״ף מבלי שהמשמעות משתנית, אפשר לראות את האל״ף גם כאות שאינה ביסוד גם בהיקרויות שבהן היא נמצאת״. לכך כיוון מנחם את דבריו בהקדמה: ״ולא הובאו לא לעקר ולא לשרת כיתר האותיות״. נציין שדברי מנחם בהקדמה יש בהם כפילות: ״אין להם כח ברוב המילים [...] ולא הובאו לא לעיקר ולא לשרת כיתר האותיות, ולא סרו מהמילים כי אם לחלש כוחם״. כפילות זו המדגישה את סיבת נפילתה של האל״ף אפשר שבאה לרמז שיש גם היבט שני לאל״ף, ואין היא בהכרח אות שאינה ביסוד. על פי ביאור זה אפשר ששני יסודות הם, יסוד עם אל״ף ויסוד בלי אל״ף, ומילה גרועת אל״ף יכולה להיות משוייכת לכל אחד מהם.

ביאור זה של כוונת מנחם יש בו כדי להקהות את השאלה מדוע דרך משל מצאנו וְהֶאֶזְנִיחוּ ביסוד זנ״ח, מדוע כְּרְשְׁיוֹן כּוֹרֶשׁ כתוב גם ביסוד ארש״ת,[64] כיצד מצאנו את הפסוקים וְלַאֲדִיב אֶת נַפְשֶׁךָ ו־וּמְדִיבֹת נָפֶשׁ גם ביסוד אד״ב וגם ביסוד ד״ב, ומדוע אין למילה צָמֵתִי מחלקה מתאימה ביסוד צ״ם.[65] ועדיין אין בכך כדי להסביר את חוסר האחידות במחברת באשר לשיוך המילים, לאמור, מדוע ערך זה ולא אחר שויך ליסוד

62. יסטרוב, עמ׳ 29. ההדגשה בפיזור אותיות אינה במקור.
63. עופר, עמ׳ 208.
64. ראה גם אלפסי ביסוד ארש״ת שבו נזכר גם הפסוק כְּרְשְׁיוֹן כּוֹרֶשׁ, וביסוד רשיו״ן הובאו פסוקים עם אל״ף ובלי אל״ף.
65. כְּרְשְׁיוֹן כּוֹרֶשׁ שמופעה בלי אל״ף ובאה גם ביסוד ארש״ת, וכן צָמֵתִי שמופעה בלי אל״ף ואין לה מחלקה הולמת ביסוד צ״ם, הן דוגמאות לאפשרות לראות באל״ף אות יסוד אף שנגרעה. וְלַאֲדִיב ו־וּמְדִיבֹת שמופען עם אל״ף ובלי אל״ף, ושתיהן נזכרות גם ביסוד עם אל״ף וגם ביסוד בלי אל״ף (על פי מהדורת פיליפאווסקי וכת״י לונדון 951. במהדורת בדייוס הפסוקים

עם אל״ף, שני דווקא ליסוד בלי אל״ף ושלישי לשניהם, אלא אם כן נאמר שבכך רצה מנחם להדגיש את כוונתו, שהאל״ף הנגרעת אפשר לראותה כאות יסוד ואפשר לראותה כאות שאיננה ביסוד.

דעת דונש ודעת רבנו תם

בחיתום הדברים אביא את דברי דונש על הערך **אפה** בהשגתו על מנחם: ״וגם אמרת כי אלף ואפה לחם הוא לא מן היסוד, למען כי מצאת ותופהו כתוב בלא אלף. ואמרך כי אלף לא אבה ה׳ אלקיך הוא מן היסוד, הרשעת משפטך באבה. כי הנה כתוב: בני אם יפתוך חטאים אל תבא בלא אלף. ותאפה הוא במשקל תאבה; ותאפה ותאבה כתובים באלף ובלא אלף, מבטאם שוה. ולא נוכל להפעילם לכל עברי פניהם, כי אם באלף מיוסד בהם, באמרנו: אפיתי אביתי, אפה הזכר אפתה הנקבה. וכן אבה הזכר אבתה הנקבה. ונאמר לזכר אופה במשקל אובה, ואובה לנקבה וכן אופה״.[66] במחברת גופה שני הערכים הללו כתובים רק ביסודות א״ף וא״ב, כלומר עם אל״ף, וכל ההבדל ביניהם הוא ש**אפה** נמצא ברשימת הדוגמאות לאל״ף נגרעת בראש המילה ואילו **אבה** לא הובא ברשימה.[67] מכאן הסיק דונש, שלדעת מנחם האל״ף הנגרעת ב־47 הדוגמאות שהביא מנחם ובכללן הערך **אפה** אינה מן היסוד,[68] ואילו המקרים שאינם ברשימת הדוגמאות, כגון ״אבה״ – ״אל תֹּבא״, בהם האל״ף היא אות יסוד.

השגתו של דונש אינה היאך מנחם מחשיב את האל״ף הנגרעת פעם כאות יסוד ופעם כאות שאינה ביסוד, אלא מצטמצמת היא לשאלה מדוע הבדיל מנחם בין **אפה** ל**אבה**. אין לומר ש**אפה** ו**אבה** הן רק דוגמה המייצגת השגה כללית של דונש על מנחם שלא היה עקיב או על שראה את האל״ף הנגרעת בשני אופנים, שהרי דונש כתב ״ותאפה הוא במשקל תאבה ומבטאם שוה״ והאריך להשוותם זה לזה, היינו הוא

הובאו בהערה על פי שישה כתבי יד), מדגימות את האפשרות לראות באל״ף אות יסוד וגם אות שאינה ביסוד, בין שהאל״ף נמצאת במילה ובין שאינה בה.

66. תשובות דונש, עמ׳ *43־*42. מדברי דונש ״ולא נוכל להפעילם [...] כי אם באל״ף מיוסד בהם״ משמע, שלדעתו בשני הערכים האל״ף היא ביסוד. ראה אנגלנדר, גזרות, עמ׳ 428–429 שכתב שניתן להבין שטענת דונש היא שאו שבשני הערכים האל״ף היא ביסוד או שבשניהם היא אינה ביסוד.

67. ראה בדייוס בהקדמתו למהדורתו, עמ׳ 31. לדעתו מנחם לא היה עקיב בזה שמחד גיסא הביא את **אפה** ברשימת הדוגמאות לאל״ף נגרעת ומאידך גיסא כלל את **אפה** ביסוד א״ף. כמו כן לדעתו הסתפק מנחם באשר לאל״ף שבפסוק ״אגלי טל״ בהביאו את הפסוק גם ביסוד אג״ל וגם ביסוד ג״ל (שם).

68. ראה הערה 9 של בדייוס בתשובות דונש, עמ׳ 43. ילין הסביר את השגת דונש: ״בהביאו את האות פ בלבד בתור שרש ׳אפה׳, מפני שנמצא פעם בתנך ׳ותופהו׳ בלי אלף״ (ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 89). אך לא מצאתי שמנחם הביא ביסוד פ׳ מחלקה שמשמעה לאפות, וכנראה התכוון ילין לכך ש**אפה** נזכר ברשימת המילים גרועות האל״ף, וכך הבין דונש שהיסוד הוא פ׳ בלבד.

הגביל את נימוקיו רק לשני הערכים הללו. גם אין לומר שדונש סבר שלפי מנחם כל אל״ף נגרעת אינה ביסוד לבד מאפה, משום שנוסף על אבה יש עוד מילים גרועות אל״ף שלא נכללו ב־47 הדוגמאות שהביא מנחם, ועליהן דונש לא השיג מאומה, ועל כן אלמלי הדמיון שבין אפה ובין אבה אפשר שהשגת דונש לא הייתה מתעוררת. על השגתו של דונש אפשר היה לענות בפשטות: מנחם, בהביאו את 47 הדוגמאות לאל״ף נגרעת, כתב: ״ואלה קצותם״ – אלו הן רק מקצת הדוגמאות ותנא ושייר, הערך אבה נשתייר מחוץ לרשימה כמו מקרים נוספים שלא נכללו בה. ומכל מקום, רבנו תם כתב על ההשגה: ״לעקור אל״ף אפה לגמרי לא אמר מנחם המורה״.[69] מסתמא התכוון לכך, שהערך אפה בכל זאת כתוב במחברת ביסוד א״ף. ושמא לא לאל״ף של אפה בלבד התכוון, שהרי מרבית המילים גרועות האל״ף מצויות ביסודות עם אל״ף (או גם ביסודות עם אל״ף), אלא התכוון למהות האל״ף בכללה. ואפשר שרבנו תם סבר שמנחם עצמו התחבט בשאלת האל״ף, או שסבר שלפי מנחם כל אל״ף הנגרעת מהמילה אינה בהכרח נגרעת גם מהשורש, משום שניתן לראותה גם כיסוד וגם כאות שאינה יסוד. מכל מקום, השגת דונש והכרעת רבנו תם אינן עולות בקנה אחד עם דעת אנגלנדר ויסטרוב, אך הן הולמות את דעת עופר על התחבטות מנחם ואת הדעה שהצגנו אנו, שיש לאל״ף שתי מראות.

פרק ג: חילופי אותיות ושיכול אותיות

דרכו של מנחם בעניין חילופי אותיות במקרא

מנחם ביאר את המילים המקראיות בצמידות הדוקה ללשון המקרא, ולא הסכים להחלפת אותיות ולא לשִׂיכול אותיות לצורך ביאור מילים. כידוע, הוא התקיף את יהודה בן קוריש על שפירש אִבְחַת חָרֶב (יחזקאל כא 20) כמו 'אבעת חרב', וכן מַה נֵּחַנְתְּ (ירמיה כב 23) פתר בו 'מה נהנת' והחליף ה״א בחי״ת, וכמו כן תָּאַבְתִּי לִישׁוּעָתְךָ ה' (תהלים קיט 174) החליף בי״ת בוי״ו ופירש לשון תאווה, וגם הֹבְרֵי שָׁמַיִם (ישעיה מז 13) החליף ה״א בחי״ת. לאחר מכן הוסיף מנחם: ״רבו המילים אשר החסירו ויחליפו אנשי פתרון וימירו סדרם אשר לא כדת״ (מחברת, עמ' *21־*19). ועוד הִרבה לבקר פותרים אחרים אשר החליפו אותיות לצורך פירושי מילים: עַל גַּבִּי חָרְשׁוּ חֹרְשִׁים (תהלים קכט 3) החליפו בי״ת בוי״ו (מחברת, עמ' *95); גַּל נָעוּל (שיה״ש ד 12) החליפו גַּל בגן (מחברת, עמ' *104־*103); וַיָּשַׂר בַּמְּגֵרָה (דהי״א כ 3) החליפו רי״ש במ״ם, ופירשו 'וישם במגרה' (מחברת, עמ' *113); במילה תְּהוֹתְתוּ (תהלים סב 4) החליפו ה״א בחי״ת מלשון מְחִתָּה (מחברת, עמ' *135); מַזָּרוֹת (איוב לח 32) החליפו רי״ש בלמ״ד ושמוהו מזלות (מחברת, עמ' *162); חֶרֶב נְטוּשָׁה (ישעיה כא

69. הכרעות רבנו תם, עמ' 25.

15) החליפו נו״ן בלמ״ד;[70] פֶּן יִפְקֹד עָלֶיהָ (ישעיה כז 3), במילה יִפְקֹד החליפו יו״ד באל״ף.[71] בכל הדוגמאות הללו מדובר בחילוף של אות יסוד או אות משרתת המשנָה את משמעות המילה או את נטייתה. לכך התנגד מנחם, ופירש את המילה ככתבה.[72]

חילופי שי״ן וסמ״ך

לא כן הוא בחילופי שי״ן וסמ״ך. את יסוד כר״ש פירש מנחם לעניין פרש ובטן (מחברת, עמ׳ *223), ופסוק הדוגמה הוא מִלָּא כְּרֵשׂוֹ מֵעֲדָנָי (ירמיה נא 34), והוסיף: ״ויש מהפותרים אשר מחברים אליו מלה זאת: יְכַרְסְמֶנָּה חֲזִיר מִיָּעַר (תהלים פ 14)״; ולא העיר על חילופי שי״ן בסמ״ך. ביסוד פל״ס (מחברת, עמ׳ *302) הביא הוא עצמו את הפסוק מִפְלְשֵׂי עָב (איוב לז 16) בצד הפסוק וְשָׁקַל בַּפֶּלֶס הָרִים (ישעיה מ 12). כמו כן ביסוד ס״ג מחלקה ב׳ (מחברת, עמ׳ *262) הביא שני פסוקי דוגמה, אָרוּר משיג גְּבוּל רֵעֵהוּ (דברים כז 17) ו־אַל תשג גְּבוּל עוֹלָם (משלי כב 28), שבהם המילה כתובה בשי״ן,[73] בצד פסוקי הדוגמה וְהֻסַּג אָחוֹר מִשְׁפָּט (ישעיה נט 14), נָסֹגוּ אָחוֹר (ישעיה מב 17), וְאֶת הַנְּסוֹגִים מֵאַחֲרֵי ה׳ (צפניה א 6), שבהם הערך הוא בסמ״ך. כך גם ביסודות סה״ר (מחברת, עמ׳ *263), סכ״ר (מחברת, עמ׳ *264) וסע״ר (מחברת, עמ׳ *268). ביסוד ספ״ח מחלקה ב׳ (מחברת, עמ׳ *270) הביא את הפסוק ״וספח ה׳״ (ישעיה ג 17)[74] בצד הפסוקים לשאת וְלַסַּפַּחַת (ויקרא יד 56) וּמִסְפַּחַת (שם יג 6). ויש גם יסוד שפ״ח (מחברת, עמ׳ *385) ובו הפסוק וְשִׂפַּח ה׳, והוסיף מנחם: ״כמו מספחת״. ניתן לומר שחילוף שי״ן וסמ״ך הוא חילוף טכני מקובל, ועם זאת ביסוד

70. על פי מהדורת בדייוס (עמ׳ *272), ביסוד ס״ת שמשמעו פיתוי, פסוק הדוגמה הראשון הוא וַיַּעֲמֹד סטן עַל יִשְׂרָאֵל (דהי״א כא 1), והשני הוא וַיָּסֶת אֶת דָּוִד בָּהֶם (שמ״ב כא 1). הימצאות המילה סטן ביסוד ס״ת טעונה עיון, שכן יש כאן לכאורה חילופי אותיות; אך נראה שלא זו מילת העיגון בפסוק דוגמה זה. וראה הערתי בנספח למאמר בעניין זה. אשר לכתיב סטן, בנוסח המקרא שלנו שָׂטָן ובביבליה הבראיקה ובקניקוט לא נמצא חילוף נוסחאות למילה זו.

71. בדוגמה זו החילוף הוא באות משרתת ומשמעות היסוד נותרת על כנה, אך הנטייה משתנית.

72. ביסוד נשכ״ה כתוב במחברת ״נשכה. כמו לשכה״, אך המילה ״כמו״ שבפי מנחם עוסקת בשוויון המשמעות ולא בשוויון היסוד, ומדובר בשני יסודות בעלי משמעות זהה. ראה ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 64–65 וכן בדייוס, חכמי לשון, עמ׳ 103.

73. במהדורת בדייוס איות הפסוקים שהובאו אינו כבנוסח שלנו. למשל, ״יספק עלימו״ לעומת יִשְׂפֹּק עָלֵימוֹ; ״אם יספק עם (?) שמרן לשעלים״ כנגד אִם יִשְׂפֹּק עֲפַר שֹׁמְרוֹן לִשְׁעָלִים; ״ארור משיג גבול רעהו״ ואילו בנוסח שלנו מַסִּיג, וכן ״אל תשג גבול עולם״ כנגד אַל תַּסֵּג גְּבוּל עוֹלָם, אבל המילים הללו נמצאו כתובות בשי״ן אצל קניקוט. הערכים שהובאו כאן הם על פי מהדורת בדייוס. הכתיב בשי״ן נמצא בכתבי היד ל־950, ל־951, פר־2508 ופירנצה, שאותם בדקתי. על פי גבאי, עמ׳ 75, בכ״י קאופמן של המשנה נזכר הפסוק בשי״ן, ״אל תשג גבול עולם״ (בפאה ה, ו כתוב תשיג ושם ז, ג תשג), והביא עוד 3 דוגמות לחילופי שי״ן בסמ״ך וסמ״ך בשי״ן בין נוסח המסורה לכ״י קאופמן.

74. בנוסח שלנו וְשִׂפַּח ה׳, אך במהדורת בדייוס בסמ״ך. וראה להלן, שאותו פסוק כתוב ביסוד שפ״ח בשי״ן, ״ושפח ה׳״ (כך בכתבי יד ל־950, ל־951 ופירנצה, שבדקתי).

ג״ב (מחברת, עמ׳ *96) הזכיר מנחם את הפסוק וְסָר אֶל מִשְׁמַעְתֶּךָ (שמ״א כב 14), וכתב: ״החליפו סמך בשין והעמידו הפתרון [...] הרחיקו המילה מהיות מגזרת סורה אֲדֹנִי סורה וקרבוה לשׂר שׂרים, ובי שׂרים ישורו״; הוא התנגד לחילוף זה. בהמשך אותו יסוד טען כלפי פותרים שהחליפו סמ״ך בשי״ן בפסוק אָכֵן סָר מַר הַמָּוֶת (שמ״א טו 32) ופירשו ׳אכן שׂר מר המות – בעל המות׳. ביסוד כע״ס הבדיל מנחם בין כעס לכעש, וכתב שכעש ״עניינו דאגה״ (מחברת, עמ׳ *220)[75] וביסוד פ״ס כתב מנחם על פָּשֹׂה תִפְשֶׂה (ויקרא יג 7): ״נכון וראוי להיות מגזרתו פסת בר (תהלים עב 16) לולא שזה בסמך וזה בשין אבל ברוב המקומות ענין אחד לשניהם״ (מחברת, עמ׳ *304).[76]

בכר כתב שלדעת מנחם אפשר לה לשי״ן להתחלף בסמ״ך, ועם זאת הפנה ליסוד ג״ב, שבו כתב מנחם על התנגדותו לחילופים בפסוק וְסָר אֶל מִשְׁמַעְתֶּךָ, וליסוד פ״ס, שבו מנחם כתב שאין לכלול בו את הפסוק פָּשֹׂה תִפְשֶׂה משום חילוף האותיות.[77] ילין ציין שמנחם התנגד לחילופי אותיות, ואחת הדוגמות שהביא היא דברי מנחם ביסוד פ״ס שהוזכר לעיל.[78]

בדייוס כתב: “Menahem accepts the permutation of `alef, he, waw or yod, *and in some few cases, that of śin and samech*”[79]. בכתבוֹ שבמקרים מעטים אחדים הסכים מנחם לחילופי שי״ן וסמ״ך ניתן להבין, שלדעתו אין אחידות במחברת בעניין זה. פרץ סובר שמנחם כנראה ראה את השי״ן כהגה אחד בעל שתי צורות, משום שבמקומות שבהם הסכים לחילוף הוא לא דיבר על התחלפות ההגאים. עם זאת כתב בהערה, שאף על פי כן יש שמנחם מבחין בין שי״ן לסמ״ך.[80]

כללו של מנחם בחילופי שי״ן וסמ״ך

לדעתי אין כאן חוסר אחידות. עיון בדוגמאות הללו ובכל האחרות ילמֵד, כי כלל הוא אצל מנחם שחילופי סמ״ך ושי״ן הם חילוף מקובל ומותרים בתנאי שבשתי המילים (בסמ״ך ובשי״ן) המשמעות זהה. אך אם המשמעות תשתנה כתוצאה מהחילוף אזי אין מקום לחילוף, שכן אם האותיות שונות והמשמעות שונה הרי שמדובר בערכים שונים. לפי כלל זה הוא לא נמנע מהבאת פסוקי דוגמה בשי״ן ובסמ״ך תחת יסוד

75. ראה הערת המבאר אצל פיליפאווסקי, עמ׳ 108 על הנוסח השונה מהפסוק ״כי מרב שיחי וְכַעְסִי״ (שמ״א א 16). גם בכתבי יד ל־950 ול־951 הנוסח הוא בשי״ן. בכתב יד פירנצה כתוב בסמ״ך.
76. ראה בדייוס, חכמי לשון, עמ׳ 103והערה 15 שם, שבה הפנה לדברי מנחם ביסוד ג״ב.
77. בכר, עמ׳ 82 והערה 6, וכן עמ׳ 83 והערה 2.
78. ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 64–65.
79. בדייוס, חכמי לשון, עמ׳ 103. מדברי בדייוס משתמע, שברוב המקרים התנגד מנחם לחילוף סמ״ך ושי״ן ובמקומות ספורים הסכים לו, אך יש לציין כי בכארבעה עשר מקרים קיבל מנחם את החילוף ורק בשישה מקרים הוא התנגד לו.
80. פרץ, עמ׳ 344–347, ושם הביא את דעת רס״ג ויהודה בן קוריש (עמ׳ 327–346). וראה גם חרל״פ, עמ׳ 51.

אחד באותה מחלקה בערכים כגון ספ״ק, פל״ס, ס״ג, סכ״ר, סע״ר, שנזכרו לעיל, משום שלדעתו אין החילופים יוצרים משמעות שונה למילה. גם ביסוד ק״ש מחלקה ב׳ כתב: ״ויתכן להיות מגזרתם קֶסֶת הספר״ (יחזקאל ט 3) משום שלדידו קֶסֶת ו־וּקְשׂוֹתָיו (שמות כה 29) משמעות אחת להן.[81] מדבריו ביסוד כר״ש שהבאנו לעיל, שיש פותרים שחיברו את יְכַרְסְמֶנָּה ל־כְרֵשׂוֹ, משמע שמנחם עצמו הסכים לחיבור זה של הפותרים, שכן אין כאן לדעתו שינוי משמעות; ואכן אין במחברת יסוד כר״ס ואף לא יסוד כרס״ם ל־יְכַרְסְמֶנָּה.[82] ביסוד שפ״ח שהבאנו לעיל ובו הפסוק וְשִׂפַּח ה׳, ומנחם הוסיף בו ״כמו מספחת״, המילה כמו עוסקת אמנם בשוויון המשמעות,[83] אך משום השוויון מותרים כאן חילופי שי״ן בסמ״ך, וכפי שכתב ביסוד ספ״ח. אבל כשהחילוף גורם לשינוי משמעות אין מדובר בשורש אחד אלא בשורשים שונים, וממילא אין לדבר על חילוף. משום כך התנגד לחילופי סמ״ך בשי״ן בפסוק וְסָר אֶל מִשְׁמַעְתֶּךָ״, וטענתו של מנחם על המחליפים בפסוק זה היא כפולה: א. משום שינוי המשמעות בהחלפה זו; ב. משום שלשון סוּרָה הולם יותר את הפסוק מאשר לשון שׂר. בפסוק אָכֵן סָר מַר הַמָּוֶת שוב מדובר במשמעויות שונות: בשי״ן המשמעות היא ״בעל המות״ ובסמ״ך יתפרש ״נטה המות״, ועל כן החילוף אסור.

בדיקת כל הערכים שבהם אחת מאותיות היסוד היא סמ״ך או שי״ן העלתה, שבמקומות שאין הבדל משמעות בין שתי האותיות הביא מנחם פסוקי דוגמה מזה ומזה באותה מחלקה ביסוד;[84] אך במקומות שיש הבדל משמעות, וכדי להרחיק מטעות, הוא הבדיל בין הערכים וציין במפורש שיש הבדל במשמעות, לאמור: גם אין מקום לחילוף. ביסוד כע״ס כתב ״ויש כעשׂ הנכתב בשי״ן אשר ענינו דאגה״, ובזאת רצה גם לומר כי אין מקום לחילוף סמ״ך ושי״ן בערכים הללו. כיוצא בזה היסוד ער״ס (מחברת, עמ׳ *292) נחלק לשתי מחלקות, ער״ס שמשמעו בצק וער״ש שמשמעו מיטה, וכתב ״אך זה בשין וזה בסמך״, לאמור: אין להחליף. לפיכך גם ציין שפ״ס ופ״ש אינם בני משמעות אחת. ואמנם פ״ס ופ״ש הם שני ערכים נפרדים במחברת, ובכתבו ביסוד פ״ס על ״פַּשֵּׂה תִפְשֶׂה״ כי ״נכון וראוי להיות מגזרתו פסת בר (תהלים עב 16) לולא שזה בסמך וזה בשין אבל ברוב המקומות ענין אחד לשניהם״,

81. במהדורת פיליפאווסקי הפסוק ״קסת הספר״ כתוב גם ביסוד קס״ת. במהדורת בדייוס היסוד קס״ת הובא ב״שורשים אחרים״.

82. ראה דונש (תשובות דונש, עמ׳ *55), שהשיג על מנחם, ולדעתו יכרסמנה יסודו כרס״ם והוא שורש מרובע, ומשמעותו שונה מכר״ש. וראה תשובות תלמידי מנחם (עמ׳ *19-*18), שהשיבו כי מנחם הביא את החיבור כרש – יכרסמנה בשם ״יש פותרים״ ולא סבר כמותם. ועיין ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 104 ודבריו על התשובה. ראה גם ממן, פילולוגיה באנדלוסיה, עמ׳ 94 וכן הנ״ל, תור הזהב, כרך א, עמ׳ 270.

83. ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 64; בדייוס, חכמי לשון, עמ׳ 103.

84. נוסף על היסודות שנזכרו ראה במחברת גר״ש (עמ׳ *115), סה״ר (עמ׳ *263), סת״ם (עמ׳ *273), ש״ד מחלקה א (עמ׳ *361), ש״ך מחלקה א׳ (עמ׳ *363).

רצה לומר שפ״ס ופ״שׂ הם שני עניינים שונים לפיכך אין מקום לחילוף ולכן לא הביא את הפסוקים בשׂי״ן ובסמ״ך תחת יסוד אחד, אבל ברוב הערכים עניין אחד הם, כלומר אין החילוף משפיע על המשמעות, ובהם החילוף מותר. ביסוד ע״שׂ מחלקה ד׳ (מחברת, עמ׳ *295) הובאו שני פסוקי דוגמה, וְשָׁם עִשּׂוּ דַּדֵּי בְּתוּלֵיהֶן (יחזקאל כג 3); הִנְנִי עֹשֶׂה אֶת כָּל מְעַנַּיִךְ (צפניה ג 19), והמחלקה לא פורשה. בערך עסי״ס (מחברת, עמ׳ *286)[85] פסוקי הדוגמה הם: וְכֶעָסִיס דָּמָם יִשְׁכָּרוּן (ישעיה מט 26); יִטְּפוּ הֶהָרִים עָסִיס (יואל ד 18); עַל עָסִיס כִּי נִכְרַת מִפִּיכֶם (שם א 5); מֵעֲסִיס רִמֹּנִי (שיה״ש ח 2). והוסיף מנחם: ״עסיס כמשמעו ויתכן להיות ענינו עיצור ענבים ויתכן להיות מגזרתו וְשָׁם עִשּׂוּ דַּדֵּי בְּתוּלֵיהֶן (יחזקאל כג 3), ועשותם רְשָׁעִים[86] (מלאכי ג 21), הִנְנִי עֹשֶׂה אֶת כָּל מְעַנַּיִךְ (צפניה ג 19)״. נמצאנו למדים שני דברים: א. משמעות מחלקה ד׳ ביסוד ע״ש היא סחיטה ועיצור. ב. אם עסי״ס הוא כמשמעו (לשון מיץ), אזי אין מקום לחילוף; אך אם משמעו עיצור, הרי שעסי״ס וע״שׂ (מחלקה ד׳) משמעות אחת להם, וחילופי סמ״ך ושׂי״ן מותרים. ראוי להעיר, כי במילים שבהן התיר מנחם חילופי שׂי״ן וסמ״ך לעתים הוא הפרידן לשני יסודות ולעתים צירפן ביסוד אחד. מחד גיסא אין יסוד כר״ס או כרס״ם ל־יְכַרְסְמֶנָּה, והיא כלולה ביסוד כר״שׂ; ולא שׂפ״ק ל־יִשְׂפֹּק עֲלֵימוֹ״, הכתוב ביסוד ספ״ק; אף לא שׂת״ם ל־שָׂתַם תְּפִלָּתִי״ (איכה ג 8), הנזכר ביסוד סת״ם; ומאידך נמצאו ספ״ח (מחלקה ב׳) ושׂפ״ח, אף כי שניהם בעלי אותה משמעות, וכן סע״ר ושׂע״ר (מחלקה א׳).

נדגיש שבערכים שבהם הסכים מנחם לחילוף הסמ״ך והשׂי״ן נותרות במעמד אות יסוד, ואין לראות את החילוף כנפילה מהמילה של האות הנחלפת.

בששת המקרים שבהם התנגד מנחם לחילוף, הוא נקט דרך של הבאת הערכים בסמיכות זה לזה, וכך יכול היה להזהיר מהחילוף: את כעס וכעשׂ הביא ביסוד כע״ס, וכתב ״ויש כעשׂ הנכתב בשין אשר ענינו דאגה״. את הערכים ערס וערשׂ הביא בשתי מחלקות ביסוד ער״ס, והוסיף ״אך זה בשי״ן וזה בסמ״ך״. כלומר, לאחר שמנחם כתב את שני הערכים זה סמוך לזה, יכול היה לכתוב שזה בשי״ן וזה בסמ״ך, ובכך להזהיר מהחילוף. בערכים חרס וחרשׂ לא הזהיר במפורש מחילוף, אלא כתבם ביסודות שונים אך בסדר עוקב: היסוד חר״ס אינו מופיע בין חר״ך לחר״ץ אלא מיד לאחר חר״שׂ, ולא בכדי. סמיכות היסודות היא המדגישה שיסוד חר״ס לעצמו ויסוד חר״שׂ לעצמו. אשר ליסודות פ״ס ופ״ש, אלו הם שני יסודות הכתובים במרחק זה מזה. וכיצד עשה כאן? את הפסוק וְאִם פָּשֹׂה תִפְשֶׂה, הכתוב ביסוד פ״שׂ ושם מקומו, הביא גם ביסוד פ״ס, ומשסמכו לפסוקי דוגמה בסמ״ך, כתב ״נכון וראוי מגזרתו [...] לולא שזה בסמך וזה בשין אבל ברוב המקומות ענין אחד לשניהם״, והזהיר מחילוף. היסודות ס״ר ושׂ״ר כתובים בריחוק זה מזה; אבל כבר ביסוד ג״ב, שבו הוזכרו הפסוקים ״סר אל

85. בכ״י לונדון 951 היסוד הוא ע״ס.

86. בנוסח שלנו וְעַסּוֹתֶם בסמ״ך. ראה פיליפאווסקי, עמ׳ 135, הערה רסב.

משמעתך" ו"אכן סר מר המות", הביע מנחם את התנגדותו לפותרים שהחליפו סמ"ך בשי"ן. אנו רואים אפוא את דרכו הדידקטית של מנחם שנקט בהתריעו מפני חילופים במילים שלדעתו הן אסורים.

הבסיס לחילופי שי"ן וסמ"ך

יש לשאול, מהו המקור לחריג זה של מנחם בהתירו חילופי שי"ן וסמ"ך.

כבר במקרא מצאנו מילים הכתובות עתים בשי"ן ועתים בסמ"ך,[87] כגון שֵׂטִים (הושע ה 2) כנגד סֵטִים (תהלים קא 3), לֹא נָשׂוֹג אָחוֹר (שמ"א ב 22) לעומת לֹא נָסוֹג אָחוֹר (תהלים מד 19), וּכְמַשְׂמְרוֹת נְטוּעִים (קהלת יב 11) כנגד סָמַר מִפַּחְדְּךָ בְשָׂרִי (תהלים קיט 120).[88] עוד מצאנו שמילים הכתובות במקרא בשי"ן נכתבו בלשון חז"ל בסמ"ך, כגון אֹרָשָׂה (שמות כב 15) כנגד מאורסה (משנה נדרים י, א), וָאֶשְׂחַט (בראשית מ 11) כנגד סחט (משנה מעשרות ד, א). אף בציטוטים מקראיים של מילים הכתובות במקרא בשי"ן נכתבו הן לעתים בסמ"ך בלשון חז"ל, כגון וּכְמַשְׂמְרוֹת נטועים (קהלת יב 11) כנגד "וכמסמרות נטועים" (תוספתא סוטה [ליברמן] ז, 83), וּמְשַׂקְּרוֹת עֵינָיִם (ישעיה ג 16) כנגד "ומסקרות עינים" (תוספתא סוטה [ליברמן] יד, 44), "ומי האיש אשר אֵרַשׂ אשה" כנגד "ומי האיש אשר ארס אשה" (משנה [כ"י קאופמן] סוטה ח, ו).[89] וכן בשיבוץ פסוקים בדיבור שאינו ציטוט: "שחט אחת מהן אל כלי חרס על מים חיים" (תוספתא נגעים ח, ג), הנסמך על הפסוק וְשָׁחַט אֶת הַצִּפּוֹר הָאֶחָת אֶל כְּלִי חֶרֶשׂ עַל מַיִם חַיִּים (ויקרא יד 5).

במדרשי חז"ל מצאנו דרך משל: "כבשׂים [...] בית שמי אומרים כבשׂים כבשׂים [...] ובית הילל או' כבשׂים כבסים שהן כובסין עונותיהן של ישראל" (פסיקתא דרב כהנא ו).[90]

87. על המעתק s > ś שחל בחלק מן העברית בשלב שאין ניתן לקבוע את זמנו ראה בן חיים, עמ' 23—24.

88. ראה אכלה ואכלה, עמ' 120—121, רשימת "י"ח מלים כתובים שׂ וקרין ס"; והמהדיר ביאר: "deren Stamm Samech hat" (עמ' 148 במהדורת הפקסימיליה של ד"ש שלזינגר, ירושלים תשלו). במהדורה המדעית *Sefer Oklah we-Oklah* שההדיר אסטבן רשימה זו איננה, אך יש בה (עמ' 132) בראש רשימה אחרת שתי דוגמאות שבמובלע משתמעת בהן ההנחה כי שׂ, ס' שוות ערך.

89. על חילופי שי"ן בסמ"ך בלשון חז"ל מלשון המקרא ראה נתן, ארפורט, עמ' 37—46. שתי הדוגמאות לפסוקי מקרא שצוטטו בתוספתא בסמ"ך במקום בשי"ן הן מתוך עבודתה. את הדוגמה מכ"י קאופמן מצאתי במאמרו של גבאי, עמ' 75; וראה גם את דבריו בעמ' 64 והערה 8 שם. במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הובא: "מי האיש אשר ארס'. #תנו רבנן#. אחד המארס" (בבלי סוטה מד ע"א על פי כ"י וטיקן 110). על פי הנשקה האות צד"י בכ"י קיימברידג' A470 נחלפה בסמ"ך או בשי"ן בכתבי היד קאופמן A50 ופרמה דה רוסי 138.

90. על חילופי ś — s וחילופי š – ś במדרש ראה שטיינר, עמ' 154*־162*.

בשירה המקראית, זו הכתובה באקרוסטיכון לפי סדר א–ב, פסוקים הפותחים באות שי״ן אינם באים במקום סמ״ך אלא במקום שי״ן. למשל בפרק קיט בתהלים, הכתוב על פי סדר א–ב כפול שמונה, הפסוקים הפותחים בשָׂרִים רְדָפוּנִי חִנָּם ושָׂשׂ אָנֹכִי עַל אִמְרָתֶךָ כלולים בשמונה הפסוקים שבאות שי״ן (קסא–קסב). כן הוא בפרק ג במגילת איכה, שהוא על פי סדר א–ב משולש: הפסוקים באות שי״ן פותחים בשָׁמַעְתָּ חֶרְפָּתָם, שִׂפְתֵי קָמַי, שִׁבְתָּם וְקִימָתָם; וכן באיכה ד, הכתוב לפי סדר א–ב, הפסוק האמור לפתוח באות שי״ן הוא ״שִׂישִׂי ושמחי בת אדום״. שונה הדבר בתקופה שלאחר המקרא: בה אנו מוצאים שמילים הפותחות בשי״ן נמצאות בקבוצת הסמ״ך ולא בקבוצת השי״ן. הפיוט ״אל אדון על כל המעשים״, שהוא מספרות ההיכלות שמתקופת התלמוד,[91] מיוסד על אקרוסטיכון א–ב, והמשפט האמור לפתוח באות סמ״ך הוא שְׂמֵחִים בְּצֵאתָם וְשָׂשִׂים בְּבוֹאָם. ובפיוט ״האדרת והאמונה״, המיוסד על א–ב כפול, אף הוא מספרות ההיכלות,[92] כתוב באות סמ״ך הַסּוֹד וְהַשֵּׂכֶל. הפייטן יוסי בן יוסי מתקופת הפיוט הארץ־ישראלי פייט על מלכויות, זיכרונות ושופרות, ואלו כתובים באקרוסטיכון בסדר א–ב כפול.[93] בפיוט ״אהללה אלהי״ השורה הראשונה באות סמ״ך פותחת במילים שָׂעִיר הֶחֱנִיף, והשורה השניה סֻוּגַב חָלָק. בפיוט ״אפחד במעשי״ שורה ראשונה פותחת בשִׂיחוֹ מְזִימוֹת אֵל, והשורה השנייה סוֹגֵר דֶּלֶת. וכך גם בפיוט ״אנוסה לעזרה״: שורה ראשונה שׂוֹשׂ יָשִׂישׂ, והשנייה סֶלָה יְשִׂימֵנִי.[94] בפיוטו של יניי ״כִּי אָמַר אֵין אֱמוּנָה אוֹמֶין״[95] כל שורה פותחת במילה כִּי ולאחריה ארבע מילים הפותחות באותה אות על פי סדר א–ב. למשל האותיות ז׳ וח׳: כִּי זָמַם זָרוֹת זְדוֹן זֻלּוּת// כִּי חָרַשׁ חִשְּׁבוֹנוֹת חִיצֵי חֲלָקוֹת; ובאות סמ״ך כתוב: כִּי סָרָה שָׂח שָׂנֵא שֵׂכֶל. כזאת מצאנו גם בפיוטיו של הקליר.[96]

בספר האגרון לרס״ג הובאו באות סמ״ך גם המילים שתחילתן שי״ן. למשל, בין הערכים סאון וסב הובאו הערכים שׂאור, שׂאת I, שׂאת II; ובין סט לסיט נמצא הערך שׂטם.[97] כמו כן ב״כתאב אלסבעין לפט׳ה אלמפרדה״ כתב רס״ג ״וקול דויד כי כְּפֶשַׂע בֵּינִי וּבֵין הַמָּוֶת. תפסירה כ׳טוה וכדי יקאל ללכ׳טוה פי לגתהם פסיעה כמא יקולון צָרִיךְ שֶׁיִּפְסוֹעַ שָׁלוֹשׁ פְּסִיעוֹת״,[98] והשווה את פֶּשַׂע שמלשון המקרא עם

91. ראה פליישר, עמ׳ 47; זולאי, עמ׳ מט; בר אילן, עמ׳ 115.
92. עיין בר אילן, עמ׳ 16–19.
93. פיוטי יוסי בן יוסי, עמ׳ 93–117.
94. ראה גם הפיוטים ״אזכיר גבורות״ ו״אתה כוננת״ ליוסי בן יוסי.
95. פיוטי יניי, עמ׳ קלג–קלד.
96. ראה למשל ״אשר היה בתומו״ (פיוטי הקליר, עמ׳ 168–169) ו״אמונים אשר בין צרם בטוחים״ (שם, עמ׳ 178–180).
97. ראה דברי אלוני בפתיחה לאגרון, עמ׳ 43–44.
98. מהדורת אלוני, עמ׳ 54.

פסיעה שמלשון חז״ל בלא שהעיר על החילוף. ובפירושו על הפסוק וְשֹׂכֵר כְּסִיל וְשֹׂכֵר עֹבְרִים (משלי כו 10) כתב ״ואשתקאק ושוכר כסיל מן ויסכרו מעינות תהום״ בחילוף שי״ן וסמ״ך.[99] אף במילונו של דוד בן אברהם אלפסי מצאנו מילים בשי״ן משולבות באות סמ״ך, למשל כשׂב וכשׂד בין כס לכסל, ואין מחברת שי״ן נפרדת. וביסוד כעס הביא את פסוק הדוגמה הִכְעִסוּנִי (ירמיה ח 19) בצד לוּ שָׁקוֹל יִשָּׁקֵל כַּעְשִׂי״ (איוב ו 2).[100] בשורש סכ״ר כתב אף הוא: ״ולנא שכר סד וגלק ויִסָּכְרוּ מעינת תהום אנגלקת ואנסדת״.[101]

הרי אנו למדים שבמקרא עצמו היו חילופים כאלו, והתופעה רחבה יותר בלשון חז״ל ולאחריה. פייטני ארץ ישראל וחכמי הלשון שקדמו למנחם, כרס״ג ודוד אלפסי, ראו באותיות הללו אותיות מתחלפות. אם כן היה לו למנחם על מה שיסמוך, והוא קיבל את החילופים כשהחילוף אינו משנה את משמעות המילה, אך כשהמשמעות משתנה, הרי שמדובר בשני ערכים שונים וממילא אין לדבר על חילוף.

אותיות אהו״י

עוד יוצאות מכלל זה הן אותיות אהו״י, אשר בהימצאן בשֵׁמות מצאנו במקרא שלעתים הן מתחלפות ביניהן, עיתים יש ביניהן שיכול ועתים הן נוספות, וכלשון מנחם ביסוד ז״ל: ״יש להם מגרעות ותוספות ותהפוכות״ (מחברת, עמ׳ *153). למשל, ביסוד לה״ט מחלקה ב׳, שמשמעה כשפים, הובא הפסוק ״ויעשו החרטומים בְּלָטֵיהֶם״[102] בלא ה״א (גריעה); וְעַיִשׁ – עָשׁ, שַׁיִשׁ – וָשֵׁשׁ (תוספות); רְאֵם – רֵים – כְּרֵם (חילוף), בּוֹר – בַּיִר – בְּאֵר (חילוף). בכל המקרים הללו החילוף והתוספת והגריעה אינם משנים את משמעות המילה גם כשאותיות אהו״י בתפקיד אות יסוד, ומנחם הקפיד על פי רוב

99. קאפח, עמ׳ רא.

100. אלפסי, כרך ב, עמ׳ 349–353 הביא דוגמאות לחילופי סמ״ך ושי״ן. בניגוד לאגרון ולכתאב ג׳אמע אל־אלפאט, במחברת מנחם היסודות הפותחים בשי״ן כתובים במחברת שי״ן ולא במחברת סמ״ך.

101. אלפסי, כרך ב, עמ׳ 325. אלוני הביאו באגרון, עמ׳ 367.

102. כך בכ״י ל־950, הנסמך על הפסוק וַיַּעֲשׂוּ כֵן הַחַרְטֻמִּים בְּלָטֵיהֶם (שמות ח 3 ושם ח 14). בכ״י ל־951 ״ויעשו כן החרטומים בלטיהם״, כפי שכתוב במקרא ובכ״י פירנצה, ״החרטומים בלטיהם״. אך במהדורת בדייוס (עמ׳ *230) ״ויעשו החרטומים בלהטיהם״ ומראה המקום הוא שמות ז 11 עם סימן שאלה – כנראה משום הריחוק מלשון הפסוק המקראי, שבו נאמר וַיַּעֲשׂוּ גַם הֵם חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם בְּלַהֲטֵיהֶם כֵּן. פסוק הדוגמה במהדורת בדייוס הוא על פי כתב יד אחר (וכן במהדורת פיליפאווסקי ביסוד לה״ט הפסוק הוא משמות ז 11). אם פסוק הדוגמה הוא בְּלַהֲטֵיהֶם עולה השאלה, מה דינה של הצורה בְּלָטֵיהֶם בלא ה״א. סבורני שהפסוק שבכ״י ל־950 ״ויעשו החרטומים בְּלָטֵיהֶם״ נכון משני טעמים: א. משום הקרבה לפסוק המקראי וַיַּעֲשׂוּ כֵן הַחַרְטֻמִּים בְּלָטֵיהֶם. ב. בְּלַהֲטֵיהֶם השייך ליסוד לה״ט – בזה אין חידוש. לדעתי רצה מנחם לומר, שגם בְּלָטֵיהֶם שייך ליסוד לה״ט אף שהה״א נגרעה, וזה אחד מן השמות שיש להם מגרעות.

לציין שעניין אחד להם (שם). יש לציין שמנחם לא כתב שאותיות אלו המתחלפות אינן ביסוד, והערך בְּאֵר כתוב במחברת ביסוד בא״ר.[103]

חילופי אל״ף, וי״ו ויו״ד בפועל

אותיות אלו מתחלפות לעתים גם בפועל בין שהן בתפקיד אות יסוד ובין שהן בתפקיד אות משרתת בראש מילה. ביסוד ה״י הביא מנחם פסוקי דוגמה גם ביו״ד (״וֶהְיֵה ברכה״) וגם בוי״ו (״הֱוֵה גביר לאחיך״), וכתב: ״והווין והיודין ברב המלים מתחלפים אלה חלף אלה. בהעלות היודין יבואון ווין תחתם. וגם ככה משפט הווין״ (מחברת, עמ׳ *136). אף כאן מדובר באות יסוד מתחלפת, והיא נותרת במעמדה כאות יסוד. על חילוף יו״ד משרתת בוי״ו בראש המילה כתב ביסוד ו״ו: ״וגם ברב המלים אשר תחילתם יוד כמיוסד במלים ואיננו יסוד יבא הוו בהם. כאלה. ישע ושע. יצאת לישע עמך, הושיעני ואושעה, פנו אלי והושעו; יראה ורעד יבא בי, למען תורא; ידע לכתך, אליו אתודע, יוודע לכם״ (מחברת, עמ׳ *145). ביסוד ת״א פסוקי הדוגמה הם: ״וְהִתְאַוִּיתֶם לָכֶם (במדבר לד י); תְּתָאוּ לָכֶם (במדבר לד ז); עַד תַּאֲוַת גִּבְעֹת עוֹלָם (בראשית מט כו). וְהִתְוִיתָ תָּו עַל מִצְחוֹת הָאֲנָשִׁים (יחזקאל ט ד); וַיְשַׁנּוֹ אֶת טַעְמוֹ בְּעֵינֵיהֶם וַיִּתְהֹלֵל בְּיָדָם <ויתו> וַיְתָיו עַל דַּלְתוֹת הַשַּׁעַר, (שמ״א כא יד); וּקְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל הִתְווּ (תהלים עח מא); הֶן תָּוִי שַׁדַּי יַעֲנֵנִי (איוב לא לה)״. מכאן שיש חילופי אל״ף בוי״ו גם בפועל.

שיכול אותיות

מנחם התנגד התנגדות מוחלטת לשיכול אותיות. המילים כֶּבֶשׂ וכֶשֶׂב הן בני אותה משמעות אך שני יסודות שונים במחברת, וכן שִׂמְלָה ושַׂלְמָה כתובות בשני יסודות נפרדים. ביסוד ג״ב כתב ״שְׁתֵה גַם אַתָּה וְהֵעָרֵל (חבקוק ב 16), הפכו את המלה והעמידוהו מכוס התרעלה״, והתנגד להיפוך זה (מחברת, עמ׳ *96). וכן ביסוד ז״ב התנגד לאנשי הפתרון שהפכו את זָב עָמְקָךְ (ירמיה מט 4) ופירשוהו ׳בז׳.[104] ביסוד אלמ״ג כתוב במחברת: ״אלמגים ואלגמים מין אחד״. הכוונה היא לשני יסודות שונים

103. בדוגמות לאל״ף נגרעת מסוף המילה הובא פֶּרֶא חָפְשִׁי (איוב לט 5) כנגד פֶּרֶה לִמֻּד מִדְבָּר (ירמיה ב 24), והפסוק מירמיה הובא ביסוד פ״ר. לפי זה מסתבר שמנחם לא קיבל חילופי אל״ף וה״א. גם בדוגמות שהביא ביסוד ז״ל לאותיות המתחלפות אין דוגמה לחילוף אל״ף בה״א.

104. ראה ילין, התפתחות הדקדוק, עמ׳ 65. במהדורת בדייוס מופיע ביסוד לת״ע גם הפסוק וּמְתַלְּעוֹת לָבִיא לוֹ, וכך גם בכ״י ל־950. יש להניח שלא כך יצא מתחת ידו של מנחם (מקומו ביסוד תל״ע, ואמנם הפסוק נזכר שם). בכ״י ל־951 פסוק זה איננו, ופסוק הדוגמה היחיד ביסוד לת״ע הוא ״מתלעות כפירים נתוץ ה׳״, אך בנוסח המקרא שלנו מַלְתְּעוֹת כְּפִירִים; ואני מניח שזו שגגת מעתיק. בכ״י פירנצה פסוק הדוגמה הוא מַלְתְּעוֹת כְּפִירִים נְתוֹץ ה׳, כנוסח המקרא שלנו; וכך גם בכתבי יד אוקספורד, פריס ולוידן. בכ״י המבורג הובא מַלְתְּעוֹת כְּפִירִים נְתוֹץ ה׳, אך גם מְתַלְּעוֹת עַוָּל (שאף הוא נמצא ביסוד תל״ע). קניקוט הביא גם נוסח ״מתלעות״.

שמשמעם אחד. בערך תא״ו פסוקי הדוגמה הם וּתְאוֹ (דברים יד 5) ו־כְתוֹא (ישעיה נא 20) אך אין מדובר בשיכול אותיות, אלא או בחילופי אל״ף ו־וי״ו המותרים בשמות או שבמילה כְּתוֹא יש לראות את הוי״ו והאל״ף כשתי אִמות קריאה. ביסוד ת״ק שניים מפסוקי הדוגמה הם וַיִּנָּתְקוּ מִן הָעִיר (יהושע ח 17), כִּי מִשָּׁם אֶתְּקֶנְךָּ (ירמיה כב 24). נו״ן זו בבואה בראש המילה היא מאותיות תימנ״ה שמנחם לא הגדירן אלא על דרך השלילה, היינו הן אינן ביסוד. בצורה אֶתְּקֶנְךָּ לא הגדיר מנחם כלל את הנו״ן לא על דרך השלילה ולא על דרך החיוב, ולשיטתנו היא נו״ן אנרגיקום. לפיכך אין מקום להניח כאן שיכול אותיות.[105]

סיכום דעת מנחם

המסקנה העולה מהמחברת היא שמנחם התנגד לכל חילוף שיש בו כדי לשנות את משמעות המילה, גם אם מדובר באות משרתת. סיכום שיטתו בתחום זה הוא אפוא כדלקמן:

א. ככלל לא קיבל מנחם חילופי אותיות בין באותיות יסוד ובין באותיות משרתות.
ב. התנגדותו לשיכול אותיות היא מוחלטת.
ג. שי״ן וסמ״ך במקרים שחילופן יוצר הבדל משמעות אין להניח חילוף, אך במקרים שהן משמשות כאלוגרפים ואין שינוי משמעות מותר להניח חילוף.
ד. אותיות אהו״י בשם עצם יש להן ״תהפוכות ומגרעות״ ומותר להניח חילוף או נפילה אף כשהן ביסוד, אם אין בכך שינוי משמעות.
ה. האותיות אל״ף וי״ו ויו״ד מתחלפות ביניהן גם בפועל, בין כשהן משרתות בבואן בראש המילה ובין כשהן אותיות יסוד, אם אין שינוי משמעות בחילופים הללו.
ו. בכל המקרים שבהם מנחם הסכים לחילופי אותיות, אם החילוף הוא באות יסוד – אין החילוף פוגע במעמדה של האות כאות יסוד.

105. ראה בכר, עמ׳ 83, שכתב שמנחם התנגד באופן עקרוני לשיכול אותיות, ובהערה 3 שם תמה על שביסוד ת״ק כתוב ״והוא מן התיבות ההפוכות אתקנך כמו אנתקך״. זה הנוסח במהדורת פיליפאווסקי, שנסמכה על כ״י פריס. נוסח זה ללא ספק אינו של מנחם, והוא מרמז על מהימנותו של כ״י פריס ועל איכות מהדורתו של פיליפאווסקי. במהדורת בדייוס וברוב כתבי היד קטע זה איננו. במקרא מצאנו וּגְדֵרֹת לְצֹנַאֲכֶם (במדבר לב 24) כנגד צֹאנְכֶם (שמות י 24), ולכאורה מדובר בשיכול אותיות. רש״י הביא על אתר בשם ר׳ משה הדרשן, שבמילה לְצֹנַאֲכֶם האל״ף באה תחת הה״א שבמילה צֹנֶה (תהלים ח 8). דברי ר׳ משה הדרשן מיישבים בעקיפין את דעת מנחם שאין שיכול אותיות, ולוּ הזכיר מנחם את הפסוק וּגְדֵרֹת לְצֹנַאֲכֶם במחברת, היה מסתמא משבצוֹ ביסוד צ״ן.

נספח: היסוד ס״ת

בכתב יד לונדון 950 ראש הערך מנוסח כך: ״סת – ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד בהם״. ואילו במהדורת בדייוס ״סת – ויעמד סטן על ישראל; ויסת את דוד בהם״. בשתיים שונה מהדורת בדייוס מכתב היד במה שנוגע לחלק זה של הערך:

א. בכתב היד הובא פסוק דוגמה יחיד, ואילו במהדורת בדייוס – שניים.
ב. בכתב היד בא דויד בכתיב מלא יו״ד, לפי הכתיב שבדברי הימים א; ואילו במהדורת בדייוס בלא יו״ד, לפי הכתיב שבשמואל ב.

מניין נובעים הבדלים אלו? אם נתבונן במקורות לדוגמאות שהובאו, נראה שחלה טעות מעתיק בכתב יד לונדון ושנפלה שגיאה גם במהדורת בדייוס:

הכתובים מהמקרא וַיַּעֲמֹד שָׂטָן עַל יִשְׂרָאֵל וַיָּסֶת אֶת דָּוִיד לִמְנוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל (דהי״א כא 1)	כ״י לונדון 950 סת ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד בהם
וַיֹּסֶף אַף ה׳ לַחֲרוֹת בְּיִשְׂרָאֵל וַיָּסֶת אֶת דָּוִד בָּהֶם לֵאמֹר (שמ״ב כד 1)	מהדורת בדייוס סת ויעמד סטן על ישראל; ויסת את דוד בהם

נקל לראות שבכתב היד חלה הכלאה של שני הכתובים. המעתיק פתח בפסוק מדברי הימים (גם לפי הכתיב דויד) אך סיים בפסוק משמואל ב (״בהם״), מעין מקרה קלסי של ״פתח בכד וסיים בחבית״.

מסתבר שמנחם הדגים על ידי שני הפסוקים בסדר זה: ״ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד״; ״ויסת את דוד בהם״ – והמעתיק דילג על ״ויסת את דוד״ מחמת הדומות (״ויסת את דויד... ויסת את דוד״) והכליא את ״בהם״ שבשמואל ב עם הפסוק הראשון מדברי הימים א:

ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד (דהי״א) + ~~ויסת את דוד~~ בהם (שמ״ב) => ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד בהם.

במהדורת בדייוס יש דילוג על ״ויסת את דויד״ שבדברי הימים א: ״ויעמד סטן על ישראל ~~ויסת את דויד~~״ (דהי״א); ״ויסת את דוד בהם״ (שמ״ב) – ובכך נשמט היסוד העיקרי שאליו כיוון מנחם בפסוק הדוגמה הראשון, ״ויסת את דויד״.

במהדורה הפנימית של האקדמיה ללשון העברית למחברת מנחם, המיוסדת בכל מקום שאפשר על כתב יד לונדון 950, הוער על ייתור המילה בהם כך: ״ויעמד סטן על ישראל ויסת את דויד !בהם!״

קיצורים ביבליוגרפיים

אבינרי = יצחק אבינרי, היכל רש״י, ירושלים 1995
אגרון = האגרון לרב סעדיה גאון, מהדורת נחמיה אלוני, ירושלים תשכ״ט
אכלה ואכלה = ספר אכלה ואכלה, מהדורת זלמן פרענסדארף, ניו יורק 1972 (הנובר תרכ״ד)
אלדר = אילן אלדר, ״תפישת השורש של חכמי צרפת הראשונים״, לשוננו עב (תשע״א), עמ׳ 487—502
אלוולד = John F. Elwodle, "The Mahberet of Menahem: Proposals for a Lexicographic Theory", in Jon Davies, Graham Harvey & W.G.E Watson (eds.), *Words Remembered, Texts Renewed*, Sheffield Academy Press 1995, pp. 462-479
אלוני = נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות [א], ירושלים תשמ״ו
אלפסי = Solomon L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jami' Al-Alfāz (Agrōn) of David Ben Abraham al-Fasi, the Karaite (10. cent.)*, vols. I-II, Yale University Press, 1936-1945
אנגלנדר, גזרות = Henry Englander, "Rashi's View of the Weak Roots", *Hebrew Union College Annual* 8 (1936), pp. 399-437
אנגלנדר, טרמינולוגיה = Henry Englander, "Grammatical Elements and Terminology in Rashi's Biblical Comentaries", *Hebrew Union College Annual* 11 (1936), pp. 367-389
אסטבן = Fernando Díaz Esteban (ed.), *Sefer Oklah we-Oklah: colección de listas de palabras destinadas a conservar la intégridad del texto hebreo de la Biblia entre los judíos de la Edad Media*, Madrid 1975
בדייוס, חכמי לשון = Ángel Sáenz-Badillos, "Early Hebraists in Spain: Menahem ben Saruq and Dunash ben Labrat", in Magne Sæbo (ed.), *Hebrew Bible/ Old Testament: The History of its Interpretation*, Göttingen 2000, vol. II, pp 96-109
ביבליה הבראיקה = Rudolf Kittel et al. (ed.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 2004
בכר = Wilhelm Bacher, *Die Anfänge der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1895
בן־חיים = זאב בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי, ירושלים תשל״ז
בקר = דן בקר, ״האותיות הנוספות: משמען אצל המדקדקים העברים בימי הביניים לעומת משמען אצל עמיתיהן הערבים״, בתוך משה בר־אשר וחיים א׳ כהן (עורכים), משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, ירושלים תש״ע, עמ׳ 261—279

בר אילן = מאיר בר אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן 1987
גבאי = אריאל גבאי, "הלשון בציטוטים מן המקרא במשנה על פי כתב יד קאופמן", מחקרים בלשון יג (תשע"א), עמ' 63—97
גולדנברג = גדעון גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 280—292
גמליאל = חנוך גמליאל, "תפיסת השורש של רש"י", לשוננו עא, א—ב (תשס"ט), עמ' 105—129
גרבל = אירנה גרבל, "חשיבה דקדוקית", האנציקלופדיה העברית, יג, ירושלים תשכ"א, עמ' 26—42
גרוס = Siegmund Gross, *Menahem ben Saruk*, Breslau 1872
הכרעות רבנו תם = ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבנו תם, מהדורת פיליפאווסקי, לונדון ועדינבורג 1855
הנשקה = יהודית הנשקה, "העיצורים הנחציים בכתב יד קיימברידג' (הוצאת לו) של המשנה", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 421—450
זולאי = מנחם זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה
חרל"פ = לובה רחל חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן־עזרא מסורת וחידוש, באר שבע תשנ"ט
טנא, דרכו של וילנסקי = דוד טנא, "דרכו של מיכאל וילנסקי ז"ל בההדרת ספר הרקמה", בתוך ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת מיכאל וילנסקי, חלק ב, ירושלים תשכ"ד
ילין, התפתחות הדקדוק = דוד ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה
יסטרוב = Morris Jastrow, "Jewish Grammarians of the Middle Ages", *Hebraica* 4, 1 (Oct. 1887), pp. 26-33
כתב יד ל־950 = מחברת מנחם, כתב יד לונדון 950 [תאריך המסירה 1091]
כתב יד ל־951 = מחברת מנחם, כתב יד לונדון 951 [תאריך המסירה 1189]
כתב יד פר־3508 = מחברת מנחם, כתב יד פרמה 3508 [תאריך המסירה 1250 לערך]
כתב יד פירנצה = מחברת מנחם, כתב יד פירנצה לורנציאנה plut.1/88.9 [תאריך המסירה: המאה ה־14]
מחברת = *Menahem ben Saruq Mahberet*, Edición Crítica e Introducción de Angel Sáenz-Badillos, Granada 1986
ממן, המחשבה הדקדוקית = אהרן ממן, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים", מחקרים בלשון ז (תשנ"ה), עמ' 79—96
ממן, פילולוגיה באנדלוסיה = Aharon Maman, "Philology in Andalusia, 950-1223: An Overview", *Iberia Judaica*, vol. I, Madrid 2009, pp. 91-99
ממן, תור הזהב = Aharon Maman, "The Flourishing Era of Jewish Exegesis in

Spain", in Magne Sæbo (ed.), *Hebrew Bible / Old Testament: The History of its Interpretation*, Göttingen 2000, vol. II, pp. 261-281

מפרשי התורה = אוצר מפרשי התורה, מהדורת יהושע גרשון מונק, וורשא תרכ״ב וירושלים תשל״ג

נתן, ארפורט = חיה נתן, מסורתו הלשונית של כ״י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל״ד

עופר = יוסף עופר, ״עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי שמואל בן יעקב״, לשוננו סב, ג–ד (תשנ״ט), עמ׳ 189–255

פיוטי הקליר = פיוטי ר׳ אלעזר בירבי קילר, מהדורת שולמית אליצור, ירושלים תשמ״ח

פיוטי יוסי בן יוסי = פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת אהרן מירסקי, ירושלים תשנ״א

פיוטי יניי = פיוטי יניי, מהדורת מנחם זולאי, ברלין תרח״ץ

פיליפאווסקי = צבי פיליפאווסקי, מחברת מנחם, לונדון ועדינבורג 1854

פליישר = עזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ״ד

פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת דב מנדלבוים, נויארק תשמ״ז (תשכ״ב)

פרירה מנדוזה = Joseph Pereira-Mendoza, *Rashi as Philologist*, Manchester 1940

פרץ = מערבי פרץ, פרשנותו הפילולוגית של ר׳ יהודה אבן בלעם, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשל״ח

קאפח = יוסף קאפח, משלי עם תרגום ופירוש רס״ג, ירושלים תשל״ו

קניקוט = Benjaminus Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum*, Hildesheim 2003

קרונברג = Nehemias Kronberg, *Raschi als Exeget*, Breslau 1882

רש״י = רש״י על המקרא על פי הגרסה במקראות גדולות הכתר (בר אילן)

שטינר = Richard Steiner, "Ketiv-Kere or Polyphony: The XX Distinction according to the Masoretes, The Rabbis, Jerome, Qirqisānī, and Hai Gaon", בתוך משה בר־אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים 1996, עמ׳ 151*–179*

שפרבר, אונקלוס = כתבי הקודש בארמית, תרגום אונקלוס, מהדורת אלכסנדר שפרבר, ליידן 1954

תשובות דונש = Angel Sáenz-Badillos, *Tešubot de Dunaš Ben Labrat*, Edición Crítica y Traducción Española, Granada 1980

תשובות תלמידי מנחם = *Tĕšubot de los Discípulos de Mĕnaḥem Contra Dunaš Ben Labraṭ*, Texto y Traducción por Santiaga Benavente Robles, Granada 1986